KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočiš, Ivan Masár, Mira Nábělková, Jozef Pavlovič, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Anna Rýzková, Ján Sabol, Pavol Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepkova 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 25 — 1991 — ČÍSLO 4

OBSAH

KAČALA, J.: Vedecký výskum slovenčiny v Slovenskej akadémii vied 97

PISÁRČIKOVÁ, M.: Synonymia slovies s predponou *-u* (Dokončenie) 102

JÓNA, E.: Gramatika Daniela Krmana 109

PAVLOVIČ, J.: Pravopis slov *Boh, boh, Boží, boží, Božský, božský* 112

Rozličnosti

Tripartičný — tripartitný. J. Horecký 117

Možno sa tešiť nepriazni? J. Skladaná 118

Správy a posudky

Obnova tradície besied o slovenčine. I. Masár 119

Horovov Zemplín 1990. I. Hrubaničová 121

Historická encyklopédia Šariša. J. Horecký 123

Spytovali ste sa

Chcieť po niekom niečo? M. Pisárčiková 125

Pácované či pacované mäso? M. Považaj 126

Veterinárny a veterinársky. J. Masár 127

KULTÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA - ROČNÍK 25 - 1991 - ČÍSLO 4

Vedecký výskum slovenčiny v Slovenskej akadémii vied

JÁN KAČALA

Jednou z najväčších vymožeností, ktoré prinieslo založenie *Slovenskej akadémie vied a umení* ako celonárodnej vedeckej inštitúcie pre našu národnú kultúru, bolo to, že sa v jednom z jej vedeckých ústavov sústredil komplexný výskum slovenského národného jazyka. Stalo sa tak v *Jazykovednom ústave SAVU,* ktorý začal svoju činnosť 1. 4. 1943 v Bratislave.

Úlohy, ktoré stáli pred novozaloženým ústavom, boli veľké, veď toho, čo bolo napísané o našom národnom jazyku, v porovnaní s tým, čo už v tom čase bolo napísané o iných jazykoch, bolo neobyčajne málo. Chýbali najmä syntetické diela o systéme súčasnej slovenčiny, ktoré by boli bývali aj spoľahlivým východiskom pri kodifikácii spisovného jazyka, pri tvorbe učebných textov pre rozličné druhy a typy škôl a pri jazykovej výchove, najmä školskej; chýbal väčší výkladový slovník slovenčiny, ako aj rozličné špecializované a prekladové slovníky, nejestvovali publikácie o dejinách slovenčiny, ako ani jej spisovnej podoby, chýbal komplexný obraz o slovenských nárečiach. Nedá sa, prirodzene, povedať, že by sa nebolo vo vedeckom výskume slovenského jazyka predtým pracovalo; základy vybudované predchádzajúcimi generáciami slovenských jazykovedcov tu boli, vo vedeckých zborníkoch a časopisoch *Matice slovenskej,* v rámci ktorej pracoval jazykový odbor, ako aj *Učenej spoločnosti Šafárikovej* (založenej r. 1926, od r. 1939 *Slovenskej učenej spoločnosti*) boli uverejnené početné vedecké štúdie a cenné zbierky jazykového materiálu, vyšli niektoré monografie, ako aj praktické gramatiky (najmä na jazykovovýchovné ciele) a slovníky (v Matici slovenskej aj v iných ustanovizniach). Chýbala však sústavná a cieľavedomá vedeckovýskumná práca v oblasti slovenského jazyka, ktorej výsledky by sa boli mohli porovnávať s analogickými výsledkami dosiahnutými pri výskume a opise iných európskych

jazykov, príbuzných aj nepríbuzných. Jazykovedné pracovisko v rámci SAVU malo poskytovať inštitucionálnu, personálnu i organizačnú základňu práve na takto široko a koncepčne založený systematický vedecký výskum slovenského jazyka. Inštitucionálna základňa v podobe Jazykovedného ústavu SAVU sa stala zároveň významným prostriedkom profesionalizácie pracovníkov v jazykovede. Pravdaže, východiskový personálny stav pracovníkov ústavu bol veľmi skromný. Postupne sa rozvíjal a na konci 80. rokov dosiahol počet 52 miest výskumných pracovníkov.

Základnou úlohou akademického jazykovedného pracoviska bola príprava výkladového slovníka slovenčiny. (Ako je známe, *Slovník spisovného jazyka slovenského* od A. Jánošíka a E. Jónu, ktorého I. diel – písmena *A–K* – vychádzal v r. 1946–1949 v T. S. Martine v Matici slovenskej, zostal torzom.) Túto prácu zavŕšil kolektív lexikografov skoncipovaním *Slovníka slovenského jazyka,* ktorého šesť zväzkov vyšlo vo Vydavateľstve SAV v r. 1959–1968. Je to prvý výkladový slovník slovenského jazyka, ktorý súčasnými lexikografickými metódami spracúva vyše 120 000 slov. Bol nielen syntézou dovtedajších výskumov slovnej zásoby slovenského jazyka; stal sa aj východiskom ďalších výskumov v tejto oblasti, ale aj v iných oblastiach slovenského jazyka (napr. v morfológii a syntaxi, v tvorení slov, v hláskosloví). Bol a je aj východiskom ďalších lexikografických opisov slovnej zásoby vo výkladových, ako aj špecializovaných (synonymických, frazeologických, výslovnostných atď.) slovníkoch. Je aj dôležitým prameňom pre porovnávacie slavistické výskumy, pre slovanskú etymológiu a ďalšie jazykovedné disciplíny.

Po skončení prác na Slovníku slovenského jazyka lexikografický kolektív skoncipoval v 70. rokoch prekladový *Česko-slovenský slovník,* ktorý vyšiel v dvoch vydaniach (1979, 1981), teraz sa pripravuje tretie vydanie.

Najnovším opisom slovnej zásoby slovenčiny je *Krátky slovník slovenského jazyka* (1. vyd. 1987, 2. vyd. 1989) ako jednozväzkový typ slovníka zachytávajúci súčasnú najpoužívanejšiu slovenskú slovnú zásobu v rozsahu do 60 000 slov. Plní významnú kodifikačnú funkciu a je vhodným pomocníkom v otázkach jazykovej kultúry.

Pracovníci ústavu sú autormi aj *Malého synonymického slovníka* (1973) a *Malého frazeologického slovníka* (1974), praktických pomôcok, ktoré sa široko využívajú v jazykovom vyučovaní a vyšli už vo viacerých vydaniach.

Nateraz predstavuje zavŕšenie tejto slovníkovej línie v práci ústavu pri spracúvaní slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny *Synonymický slovník slovenčiny,* ktorý sa má dokončiť do r. 1993.

Výskumu a opisu slovnej zásoby slovenčiny sú venované mnohé štúdie a články, zborníky zhŕňajúce materiál z vedeckých konferencií organizovaných ústavom, viaceré monografie a napokon dielo *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989), v ktorom kolektív pracovníkov ústavu za účasti slovakistov z vysokých škôl predkladá odbornej verejnosti výsledky výskumu dynamic-

kých tendencií v súčasnej slovnej zásobe nášho jazyka. Tým je táto syntetická práca nová aj metodologicky.

Súčasne s prípravou Slovníka slovenského jazyka sa organizoval systematický výskum gramatickej stavby nášho jazyka. Jeho výsledky sú takisto zhrnuté v mnohých štúdiách, zborníkových aj monografických prácach a ich syntézu v oblasti tvaroslovia predstavuje kolektívna *Morfológia slovenského jazyka* (1966). Je to dielo vychádzajúce z domácej gramatickej tradície a pritom založené na najnovších poznatkoch európskej jazykovedy. Prináša vlastnú koncepciu slovenskej morfológie a reprezentatívny dokladový materiál. Je to dielo pozoruhodné aj zo slavistického a všeobecnojazykovedného hľadiska. – Od jeho vyjdenia sa gramatický výskum slovenského jazyka zameriava na prípravu syntaktického náprotivku Morfológie slovenského jazyka, t. j. *Syntaxe slovenského jazyka.* Doteraz sa výskum sústreďoval na koncepčnú a materiálovú prípravu tohto diela, publikovali sa mnohé časopisecké a zborníkové štúdie a monografické práce; zavŕšením tohto niekoľkodesaťročného výskumu by malo byť originálne dielo o syntaktických prostriedkoch slovenčiny, ktoré by malo svedčiť nielen o dosiahnutej úrovni slovenskej jazykovedy, ale predovšetkým o úrovni rozvoja a bohatstve syntaktických prostriedkov nášho národného jazyka. Dielo sa pripravuje aj za účasti jazykovedcov zo slovenských vysokých škôl a malo by byť hotové do r. 1994.

Od vzniku ústavu bol stredobodom pozornosti komplexný výskum a opis bohatstva, ktoré si príslušníci slovenského národa priniesli do 20. storočia v slovenských nárečiach. Najzávažnejším cieľom slovenskej dialektológie v prvej etape bola príprava *Atlasu slovenského jazyka.* Na jeho tvorbe sa zúčastnili viaceré generácie jazykovedcov, ktorí za pomoci študentov a učiteľov zbierali a pozbierali z celého bohato členeného územia slovenského jazyka jedinečný dokumentačný materiál a po utriedení, zhodnotení a overení ho spracovali do monumentálneho štvordielneho Atlasu slovenského jazyka, v ktorom sa metódou jazykového zemepisu zobrazujú na mapách jazykové javy zo slovenského hláskoslovia, tvaroslovia, tvorenia slov a slovnej zásoby. Každý diel má dva zväzky – jeden tvorí mapová, druhý komentárová časť. Je to naozajstný pomník slovenskému jazyku i slovenskej jazykovede, ktorý má vysokú vedeckú a dokumentárnu hodnotu, ale aj širšiu kultúrno-politickú hodnotu. Osobitnú cenu má zo slavistického hľadiska, preto prejavujú oň záujem bádatelia zo zahraničia. Osem zväzkov Atlasu slovenského jazyka vyšlo vo Vede, vydavateľstve SAV, v rozpätí rokov 1968–1984.

Okrem Atlasu slovenského jazyka publikovali pracovníci ústavu mnohé štúdie, viaceré monografie a slovníkové diela spracúvajúce nárečia z menšej zemepisnej časti Slovenska, ako aj nárečia slovenských vysťahovalcov v Maďarsku a v Juhoslávii. Okrem toho sa intenzívne zúčastňovali na tvorbe dvoch medzinárodných atlasových projektov, a to *Slovanského jazykového atlasu* a *Celokarpatského dialektologického atlasu.* V súčasnosti je hlavnou

úlohou slovenských dialektológov príprava *Slovníka slovenských nárečí,* rozplánovaného na tri zväzky (z nich prvý je už vo výrobe; celé dielo by sa malo dokončiť do r. 1995).

Jedným z centrálnych prúdov vedeckého výskumu slovenského jazyka v akademickom ústave je v posledných troch desaťročiach vývin slovnej zásoby a problematika vlastných mien. Po etape prácneho zbierania vzácneho jazykového materiálu z rozmanitých listín a historických dokladov, jeho triedenia a monografického spracúvania čiastkových tém sme dnes už aj v tejto oblasti v čase zbierania plodov mnohoročnej namáhavej práce. Jej najdôležitejším výsledkom je ďalšie reprezentačné dielo slovenskej jazykovedy – *Historický slovník slovenského jazyka,* rozvrhnuté na päť zväzkov (z nich tri sú v rukopise hotové a prvý zväzok tohto diela vyšiel tlačou na začiatku r. 1991, celé dielo by malo byť hotové do r. 1995). Tento slovník je neobyčajne dôležitý ako presvedčivý dôkaz kontinuitného vývinu slovenského etnika a jeho jazyka od obdobia rozpadu praslovanskej jazykovej jednoty po dnešné dni. Je to takisto dielo, ktoré má okrem vedeckej a dokumentárnej hodnoty aj neoceniteľný kutúrno-politický význam a napriek svojmu zacieleniu na historický jazykový materiál je to dielo výsostne súčasné nielen svojím spracovaním, ale najmä svojím významom pre náš národ a jeho jazyk.

Oblasť výskumu vlastných mien (t. j. onomastiky) nie je síce v akademickom ústave mimoriadne podporovaná personálne a finančne, zato jej výsledky sú v zbieraní vzácneho jazykového materiálu, ale najmä v jeho teoretickom zovšeobecňovaní také výrazné, že ich vysoko oceňuje najmä zahraničie. Neobyčajná aktivita bádateľov v onomastike sa zračí v interdisciplinárnom riešení problematiky vlastných mien na početných národných aj medzinárodných vedeckých podujatiach, v zborníkoch z týchto podujatí, v mnohých štúdiách aj monografických prácach.

Porovnávací výskum slovenčiny s inými jazykmi sa v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV zameriaval predovšetkým na vzťahy slovenčiny a ruštiny, a to najmä v slovnej zásobe. Výsledkom tohto pracovného zacielenia sú mnohé štúdie, zborníky a monografie, ale najmä viaczväzkové slovníkové diela: *Veľký rusko-slovenský slovník* (jeho päť dielov vyšlo v rozpätí rokov 1960–1970) a jeho náprotivok *Veľký slovensko-ruský slovník* (rozrátaný na šesť zväzkov, z nich tri už vyšli tlačou, celé dielo sa má dokončiť do r. 1994). Porovnávací výskum slovenčiny s inými jazykmi sa s dokončievaním spomínaného slovníka postupne preorientúva aj na ďalšie jazyky, a to slovanské aj neslovanské, ktoré v histórii nášho národa mali závažnejšiu úlohu. Máme tu na mysli vlastne jeho preorientovanie na slavistický výskum, v ktorého centre bude slovenčina. Takéto zacielenie porovnávacieho výskumu slovenčiny podporujú nielen jeho tradície u nás, lež najmä jeho vedecká a spoločenská potreba a perspektíva, a to so zreteľom na pripravovaný *XI. medzinárodný slavistický zjazd* v r. 1993, ktorý bude prvý raz v našom hlavnom meste Bratislave.

Neodmysliteľnou súčasťou základného výskumu slovenského národného jazyka počas celého doterajšieho jestvovania akademického Jazykovedného ústavu boli základné teoretické otázky jazyka a jazykovedy, problematiky národného a spisovného jazyka, jazykovej kultúry, ako aj prenášanie získaných poznatkov do širokej spoločenskej dorozumievacej praxe kodifikačnou, popularizačnou a jazykovovýchovnou činnosťou. Touto zložkou práce bol Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV aj najbezprostrednejšie zviazaný so spoločenskou praxou a jej potrebami. Z neobyčajne širokého záberu tejto práce poukazujeme tu osobitne na kodifikačnú činnosť ústavu v oblasti slovenského jazyka a pravopisu. Kodifikačný rozmer majú takmer všetky väčšie diela z okruhu spisovného jazyka, osobitne to platí o slovníkoch. Ústav navyše koordinoval alebo priamo uskutočňoval kodifikačnú činnosť aj v ďalších závažných oblastiach: v odbornej terminológii, vo výslovnosti a v pravopise. Jazykovedný ústav pripravil reformu slovenského pravopisu na začiatku 50. rokov, ktorá mala na ďalší vývin slovenčiny a jej ustálenie priaznivý dosah (*Pravidlá slovenského pravopisu* z r. 1953 platili a platia ako autoritatívna jazyková pomôcka; do r. 1971 vyšli dovedna v jedenástich vydaniach). V druhej polovici 80. rokov sa starostlivosťou ústavu pripravili nové *Pravidlá slovenského pravopisu* a nadobúdajú platnosť v priebehu r. 1991. Neprinášajú zásadné zmeny v slovenskej pravopisnej sústave; podávajú prehĺbený výklad pravopisných javov a odstraňujú niektoré nepotrebné výnimky. Tak ako iné publikácie ústavu z tohto okruhu si kladú za cieľ prispieť k lepšiemu poznaniu nášho jazyka a zvýšiť jazykovú kultúru u nás.

V základnom výskume slovenského jazyka, ktorý sa robí v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, zďaleka nie sme na konci. Napriek veľkému úsiliu slovenských jazykovedcov pri sledovaní tohto najzávažnejšieho cieľa nášho vedného odboru nám stále chýbajú niektoré základné diela, ako sú stredný výkladový slovník, frazeologický slovník, etymologický slovník, slovotvorný slovník, slovník spájateľnosti slov, syntetická práca o lexikológii, nárečový synonymický slovník, akademické dejiny slovenského jazyka a dejiny spisovného jazyka a ďalšie závažné diela. Pracovníci Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV si uvedomujú vedecké a spoločenské potreby, pred ktorými stoja, a sú rozhodnutí v spolupráci s jazykovedcami zo slovenských vysokých škôl svoj vedecký program postupne plniť a splniť. Na svoju prácu potrebujú nevyhnutne celospoločenskú morálnu, politickú aj finančnú podporu. Sme presvedčení, že investície do sféry vedeckej aktivity sa spoločnosti mnohonásobne vrátia okrem iného aj v podobe vyššej vzdelanostnej úrovne našich občanov a vyššej kultúry celej spoločnosti.

V súčasnom celospoločenskom a celonárodnom pohybe sa do pohybu dostáva aj vedecká tvorivá činnosť a Slovenská akadémia vied ako naša celospoločenská národná vedecká ustanovizeň, ktorá nateraz poskytuje aj organizačnú bázu na komplexný vedecký výskum slovenského jazyka. Slo-

venská akadémia vied napriek všetkým peripetiám, ktorými prešla, a napriek nevyváženosti jednotlivých výskumných oblastí dosiahla významné výsledky uznávané doma aj v zahraničí a stala sa pevnou súčasťou slovenskej národnej kultúry. Doterajšie skúsenosti svedčia o tom, že na komplexný výskum slovenského národného jazyka poskytla a poskytuje Slovenská akadémia vied optimálnu organizačnú základňu. Najmä výsledky našich národnovedných disciplín počas jestvovania Slovenskej akadémie vied sú s touto inštitúciou zviazané priam bytostne.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

Synonymia slovies s predponou **-u**

(Dokončenie)

MÁRIA PISÁRČIKOVÁ

S y n o n y m i a p r e d p ô n **u-** a **roz-**. – Celkom okrajovo sú v synonymickom dotyku aj slovesá s predponou *u-* a *roz-*. To preto, lebo predpona *roz-* má veľmi konkrétne a jednoznačné významy, napr. vyjadruje smerovanie na všetky strany *(rozísť sa)*, delenie celku na časti *(rozpíliť)*, distribúciu *(rozpovedať)*, rozloženie na väčšej ploche *(rozsiať)* atď. Významovú blízkosť možno zaznamenať iba v jedinom význame predpony *roz-*, keď táto predpona vyjadruje úplné dokončenie a zároveň výsledok deja. Zbližuje sa tu s rezultatívnym významom predpony *u-* majúcim význam úplnosti, vyčerpanosti objektu pri zásahu dejom. Ide, pravdaže, o ľahko vyrátateľné prípady: *rozmliaždiť – umliaždiť, rozdupať – udupať (telo na kašu);* predpony významovo ešte viac splývajú pri slovesách s abstraktným významom tak, ako je to v prípadoch *uvážiť (si) – rozvážiť (si)* (= dôkladne premyslieť, dôkladne podrobiť úvahe) alebo *uľútostiť sa – rozľútostiť sa* (tu ide o odtienok začiatku a postupného zosilnenia deja). Tieto jednotlivé prípady synonymie iba potvrdzujú veľkú rozmanitosť a nešablónovitosť lexikálnych vzťahov predponových slovies.

S y n o n y m i a p r e d p ô n **u-** a **vy-**. – Okruh synonymických dvojíc s predponami *u-* a *vy-* je pomerne široký a dominantný význam v týchto prípadoch má predpona *vy-*.

1. Najviac sa synonymia vyskytuje pri slovesách, kde predpona *vy-* aj *u-* vyjadruje rezultatívny spôsob slovesného deja: *a)* dodanie istej vlastnosti, resp. zmenu stavu: *vyhladiť – uhladiť (papier, látku, vrásky), vyrovnať –*

urovnať, vyjasniť (si) – *ujasniť (si)* [pri tomto slovese pristupuje ďalšia synonymná predpona *ob-: objasniť (si)*], *vysušiť* – *usušiť, vyprázdniť* – *uprázdniť (miesta), vyschnúť* – *uschnúť, vyzrieť* – *uzrieť* (o ovocí, o hnoji a pod.); (synonymický rad v tomto prípade uvádza základné sloveso *dozrieť*), *vyzdravieť* – *uzdraviť sa* (pár tvorí zvratné sloveso); *b)* rezultatívny význam s odtienkom vyjadrenia výsledku nejakej činnosti majú synonymické dvojice *vypražiť* – *upražiť, vysmažiť* – *usmažiť, vyšľahať* – *ušľahať (sneh z bielkov), vyliahnuť sa* – *uliahnuť sa, vystrúhať* – *ustrúhať* (zriedkavejšie, napr. *figúru z dreva*), *vyhoviet'* – *uhoviet'* (zastaráv.), *vystriehnuť* – *ustriehnuť (zlodeja), vytvoriť/vytvárať* – *utvoriť/utvárať*; pri poslednej dvojici je pozoruhodné, že v kultivovanej spisovnej slovenčine sa uprednostňuje synonymum *utvoriť*. Sčasti preto, že jestvuje homonymné sloveso *vytvoriť* (= vylúčiť odniekiaľ), a sčasti preto, že sa podporuje významová diferenciácia *(utvoriť rad, utvoriť podmienky, utvoriť novú stranu,* ale *umelecky vytvoriť obraz, skladbu, románovú postavu).* Prax takéto diferencovanie nepotvrdzuje v každom prípade, a to i preto, že predpona *vy-* je v danom význame primárna, predpona *u-* okrajová; *c)* rezultatívny význam s odtienkom vyjadrenia veľkej miery deja (dôkladne, do sýtosti, hojne) majú dvojice *vybozkávať* – *ubozkávať* (zastar.), *vyzabávať sa* – *uzabávať sa* (zastar., Dobšinský), *vyberať sa* – *uberať sa, vybrechať sa* – *ubrechať sa, vyrevať sa* – *urevať sa, vytancovať sa* – *utancovať sa.* Pozoruhodný je tu jemný sémantický rozdiel: predpona *u-* dodáva slovesám odtienok, že prekročenie miery má neželateľný následok *(utancovať sa* = tancovaním sa unaviť, *ubrechať sa* = brechaním sa vysiliť). Zbližuje sa tak viac s významom predpony *na-* (porov. v predchádzajúcom čísle).

2. Synonymia sa vyskytuje v malej skupine slovies, kde predpony vyjadrujú pohyb nabok, vybočenie z priameho smeru: *vyhnúť sa/vyhýbať sa/ uhýbať sa, vychýliť sa* – *uchýliť sa* (zmeniť smer; dominantné postavenie tu však má sloveso s predponou *od-*, o ktorom sme hovorili predtým). Rovnoznačnosť sa ojedinele vyskytuje aj vo význame „pohyb von", ktorý je hlavným lexikálnym významom predpony *vy-: vykĺznuť* – *ulkĺznuť (z izby), vyroniť* – *uroniť (slzu), vytrúsiť* – *utrúsiť* (pri predpone *u-* je zreteľný odtienok menšieho množstva).

3. Celkom zriedkavé sú také synonymické páry, kde primárnu funkciu majú slovesá s predponou *u-* a okrajovú slovesá s predponou *vy-*. Ide o význam, kde obidve predpony vyjadrujú schopnosť, resp. možnosť: *uvládať* – *vyvládať, uživiť sa* – *vyživiť (sa).*

S y n o n y m i a p r e d p ô n **u-** a **za-.** – Predpona *za-* patrí k výrazným polysémickým predponám (SSJ uvádza 20 významov), čo už samo naznačuje menšiu konkrétnosť tejto predpony a predpoklad jej častejšieho významového stretania sa s predponou *u-*.

1. Synonymia sa najviac prejavuje v lexikálnom význame vyjadrujúcom

zmenu („stať sa, resp. urobiť takým, ako vyjadruje základ"), teda nadobudnutie alebo spôsobenie istého stavu, dodanie istých vlastností: *zamáčať – umáčať, zamočiť sa – umočiť sa, zamĺknuť – umĺknuť, zatíchnuť – utíchnuť, zaschnúť – uschnúť, zapotiť sa – upotiť sa, zapariť sa – uparíť sa, zahriať sa – uhriať sa, zarovnať – urovnať (niečo hrboľaté, nerovné), zahladiť – uhladiť (vlasy);* k týmto synonymickým dvojiciam často pristupuje tretí člen radu s predponou *s-* (resp. variantmi *z-/zo-*): *zmáčať, zmĺknuť, stíchnuť, zoschnúť, spojiť sa, sparíť sa, zohriať sa, zrovnať.* Ak v danom lexikálnom význame predpôn *za-* a *u-* uvádzame dvojice synoným, neznačí to, že synonymia platí automaticky pri všetkých slovesách tejto skupiny. Pri mnohých sú významové posuny (napr. *zatvrdiť sa* = stať sa tvrdohlavým, *utvrdiť sa* = upevniť svoje presvedčenie; *zapražiť* = pridať zápražku, *upražiť* = pražením uvariť) a v ďalších prípadoch sa zasa jednotlivé členy dvojíc jednoducho netvoria, hoci slovotvorné (i významové) predpoklady sú analogické. Preto napr. nejestvujú náprotivky s predponou *u-* k slovesám *zahustiť, zarmútiť, zahanbiť, začistiť, zamračiť sa* atď. To je, pravda, vec vývinu (stavu) jazyka a vzťahuje sa na všetky skúmané slovesá. Významovo do tejto skupiny možno ešte zaradiť sloveso *zakončiť,* ktoré spolu so slovesami *ukončiť, dokončiť, skončiť* tvorí v slovenčine pozoruhodný synonymický rad predponových slovies, kde význam jednotlivých predpôn určuje stupeň zhody, príp. mieru sémantickej odlišnosti (bližšie porov. Pisárčiková, 1991). Predpona *za-* v tomto rade má prinajmenej dva významové odtienky: *1.* vyjadruje nadobudnutie stavu zavŕšenosti, konca deja, napr. *svoj prejav náhle zakončil, 2.* vyjadruje, akým spôsobom prebieha posledná fáza deja, napr. *zasadnutie zakončiť hymnou, list zakončiť prosbou.*

2. S predchádzajúcim významom predpony *za-* tesne súvisí pomerne bohatá skupina zvratných i nezvratných slovies rezultatívneho významu, kde výsledok deja vyvoláva momivoľná, náhodná činnosť; tieto slovesá spája význam „znečistiť (sa)". Uvedieme iba nezvratné podoby: *zababrať – ubabrať, zabrýzgať – ubrýzgať, zagabať – ugabať, začierniť – učierniť (učiernená tvár), zafŕkať – ufŕkať, zafúľať – ufúľať, zamachliť – umachliť, zamastiť – umastiť, zamazať – umazať, zamúčiť – umúčiť, zapaprať – upaprať, zapískať – upískať, zaprášiť – uprášiť, zasliniť – usliniť, zasmoliť – usmoliť, zastriekať – ustriekať, zasoplíť – usoplíť, zašpiniť – ušpiniť, zaváľať – uváľať (uváľať si šaty v blate), zavláčiť – uvláčiť.* Vzhľadom na to, že slovies s predponou *za-* je v obidvoch uvedených významoch nepomerne viac ako podôb s predponou *u-*, možno slovesá s predponou *za-* pokladať za základné, čo, pravdaže, neprotirečí štylistickej i významovej rovnocennosti obidvoch členov páru.

3. Rovnoznačnosť sa vyskytuje aj pri rezultatívnom spôsobe slovesného deja s odtienkom „spôsobiť nejakou činnosťou istý stav": *zadýchať sa – udýchať sa, zahniezdiť sa – uhniezdiť sa, zachovať sa – uchovať sa, zadusiť*

– *udusiť, zaškodiť – uškodiť, zaškrtiť – uškrtiť*. Výskyt slovies s predponou *u-* je tu frekvenčne obmedzený a dominujúcu úlohu má opäť predpona *za-*. Dosviedča to napr. porovnanie citovanej dvojice *zaškrtiť – uškrtiť* významovo veľmi blízkej so slovesami *zahrdúsiť, zahubiť, zavraždiť*, ktoré však nemajú svoje náprotivky s predponou *u-*. Sloveso *zabiť* má zasa celkom iný význam ako predponová podoba *ubiť* (tá tvorí synonymický pár so slovesom *zbiť*).

4. Význam „dôkladne urobiť" (najmä s cieľom zabaliť, zavinúť, zakryť na ochranu alebo s cieľom zaplniť istý priestor a pod.) majú dvojice *zakrútiť – ukrútiť, zapäť/zapnúť – upäť/upnúť* (zried.), *zababušiť – ubabušiť* (zried.), *zaviazať – uviazať* (pri tejto dvojici nejde o rovnocennosť vo všetkých významoch), expr. *zatutlať – ututlať, zatajiť – utajiť (správu, škandál), zakryť (sa) – ukryť (sa), zapchať (sa) – upchať (sa).*

5. Rovnoznačnosť predpôn sa sporadicky prejavuje aj v niektorých ďalších významoch predpony *za-*, ale ide už len o jednotlivosti, pri ktorých podoba s predponou *u-* hrá zväčša okrajovú úlohu, napr. *a)* prekazenie činnosti: *zabrzdiť – ubrzdiť* (podoba *ubrzdiť* je nová, pôvod má v motoristickom slangu), *zadržať – udržať (plač, hnev, dych); b)* náhly začiatok deja: *zacítiť – ucítiť, zazrieť – uzrieť* (knižn.); *c)* malú mieru deja: *zaškeriť sa – uškeriť sa, zaškľabiť sa – uškľabiť sa, zasmiať sa – usmiať sa;* pri týchto dvojiciach je znateľný významový rozdiel, keďže predpona *za-* nemá natoľko zreteľný význam malej miery deja. Ten vyplýva skôr z významu základných slovies *(škeriť sa, škľabiť sa).*

S y n o n y m i a p r e d p ô n **u-** a **s-/z-/zo-.** – Pretože v dôsledku znelostnej asimilácie etymologicky rozdielne predpony *s-, z-* a ich slabičná podoba *zo-* v slovenčine splynuli, reč bude o synonymii predpony *u-* vo vzťahu k jedinej predpone s troma závislými variantmi *s-/z-/zo-*. Etymologicky sem vlastne patrí aj predpona *vz-*, ktorá v mnohých prípadoch splynula s predponou *s-* (porov. Peciar, 1963, s. 269). Z praktických dôvodov budeme skrátene hovoriť o predpone *s-*.

1. Keďže pri skúmaní synonymických vzťahov si predovšetkým všímame tie významy predponových slovies, ktoré stoja k sebe najbližšie (to je vlastne predpoklad ich synonymie, t. j. rovnoznačnosti alebo blízkoznačnosti), v súvislosti so slovesami s predponou *s-* a *u-* musíme na prvom mieste uviesť rezultatívny význam vyjadrujúci výsledok slovesného deja a tým aj jeho dokončenie, zavŕšnie. Možno povedať, že nositeľom tohto významu je veľké množstvo slovies s predponou *s-* (a jej variantmi), ako aj slovies s predponou *u-*, no napriek tomu významovo zhodných dvojíc nie je v jazyku až tak veľa. Spája ich najmä odtienok dôkladnosti, úplnosti alebo vyčerpanosti objektu po zásahu dejom: *zbiť – ubiť, zmlátiť – umlátiť* (= surovo zbiť), *stĺcť – utĺcť, zmoriť – umoriť (hladom), zmordovať – umordovať, stýrať – utýrať, sťahať – uťahať, skoňovať – ukoňovať, zhynúť – uhynúť, zomrieť – umrieť, zomdlieť – umdlieť, zosnúť – usnúť, zhniť – uhniť, zhoriet' –*

uhoriet', sparit' sa – uparit' sa, spotit' sa – upotit' sa, spachtit' sa – upachtit' sa, skryt' sa – ukryt' sa, zomliet' – umliet' (zried.), *zmyt' – umyt', zvädnút' – uvädnút', zniest' – uniest'* (vo význame „zvládnuť, zmôcť"), *zl'útit' sa – ul'útit' sa, stratit'* – zastar. *utratit'* (= prerobiť na niečom), *znudit' sa – unudit' sa, zošporit' – ušporit', zgazdovat' – ugazdovat'*. V dotyku s týmto významom je aj dvojica *skončit' – ukončit';* obidve slovesá obsahujú významový prvok dovŕšenia deja alebo len prostú dokonavosť *(skončit'/ukončit' debatu, návštevu, orbu, službu)*. V slovenčine je pôvodnejšia v týchto pozíciách predpona *s-*, hoci v súčasnosti tu prejavuje rozpínavosť práve predpona *u-*. Za zmienku stojí, že napr. u A. Zaunera (1960) sa sloveso *ukončit'* charakterizuje ako menej bežné a staršie slovníky toto sloveso vôbec nepoznajú. Významovo sa však obidve slovesá celkom nekryjú (porov. prípady *skončit' ako posledný, skončit' s otáľaním, skončit' na šibenici,* kde niet paralelných synonymných podôb s predponou *u-*). Konštatovanie o neúplnej zhode sa do istej miery vzťahuje aj na predchádzajúce dvojice, ktoré majú veľa ráz rozdielnu frekvenciu, nie celkom zhodnú spájateľnosť a niekedy aj rozdielne ďalšie významy.

2. Ďalším spoločným sémantickým prvkom predpôn *s-* a *u-* je lexikálny význam zmeny stavu, t. j. prechodu do istého stavu alebo uvedenia do istého stavu. Treba hneď povedať, že napriek spoločnému významu členy týchto dvojíc nemajú rovnocenné postavenie v jazyku: podoby s predponou *u-* sú často zriedkavé, okrajové alebo ináč príznakové, napr. *zmenšit' – umenšit'* (zried.), *zmiernit' – umiernit'* (menej časté), *zmoknút' – umoknút'* (zastar.), *stuhnút' – utuhnút'* (zried.). V niektorých pevne ustálených prípadoch sa podoba s predponou *u-* v spisovnom jazyku ani neprijíma. Tak je to so slovesom *upresnit',* ktoré najmä v publicistike a administratíve začína (očividne pod vplyvom stavu v češtine) vytláčať donedávna jedinú podobu *spresnit'*. Sloveso *upresnit'* zatiaľ normatívne príručky nepokladajú za rovnocenné (SSJ ho pokladá za knižné, čo v tomto slovníku v niektorých prípadoch bolo krycou značkou nespisovného výrazu, KSSJ ho označuje za menej vhodné). Je to pozoruhodný príklad na to, ako ani systémové predpoklady neprevážia ustálenosť, svojskosť či tradičnosť istého prvku v slovnej zásobe. – Na druhej strane jestvuje niekoľko celkom rovnocenných dvojíc ako *zdomácnit' – udomácnit' (nové odrody), zrýchlit' – urýchlit', stíšit' – utíšit', stlmit' – utlmit', spevnit' – upevnit' (breh), zverejnit' – uverejnit';* pri niektorých dvojiciach jestvuje ešte aj podoba s predponou *za-: zmĺknuť – umĺknuť – zamĺknuť, stíchnut' – utíchnut' – zatíchnut', zrovnat' – urovnat' – zarovnat' (terén).*

3. Zriedkavá synonymia je v tom význame, ktorý je pre predponu *s-* a jej varianty základný, t. j. ktorý vyjadruje spájanie, zlučovanie, dávanie dovedna, spolu (početné slovesá typu *spočítať, spriasť, zbehnúť sa, zošiť*). Možno sem zaradiť dvojice *stískat' – utískat' (kapustu do suda,* expr. aj „šetriť peniaze"), *stláčať – utláčať (hlinu), zviazať – uviazať (do balíka), skrčiť sa – ukrčiť*

sa (v kúte), zlepiť – ulepiť (hniezdo z hliny). Ani druhý najvýraznejší lexikálny význam predpony *s-* (smerovanie zhora dolu) nemá významové paralely, ak nerátame dvojice ako *skloniť sa – ukloniť sa* (sloveso *ukloniť sa* má už posunutý význam „pozdraviť sa") alebo *spratať – upratať (zo stola);* sloveso upratať má širší význam „dať niečo do poriadku".

4. Pôvodný význam predpony *vz-*, a to pohyb nahor, resp. náhle vzplanutie deja sa zachováva v synonymách *zdvihnúť/zodvihnúť – udvihnúť, schytiť – uchytiť, schmatnúť – uchmatnúť.*

5. V čisto vidovom význame sa stretajú synonymá *zvítať sa – uvítať sa, zlakomiť sa – ulakomiť sa, stajiť – utajiť (dych), zrobiť – urobiť* (= vykonať).

Súhrnne možno konštatovať, že predpona *s-* so svojimi variantmi patrí k tým, ktoré sa s predponou *u-* ocitajú v synonymických vzťahoch pomerne často.

N a d b y t o č n o s ť p r e d p o n y **u-.** – Osobitný prípad synonymie slovies s predponou *u-* predstavujú slovesá, v ktorých je predpona *u-* akoby nadbytočná, lebo neprináša oproti základným slovesám ani zmenu vidu, ani nespôsobuje výraznejšiu zmenu významu. Z toho vyplýva, že predponové slovesá utvárajú s východiskovými slovesami synonymické dvojice späté veľmi tesnými vzťahmi. Jednako sa však dá pri nich vypozorovať zdôraznenie tých lexikálnych alebo iných odtienkov, ktoré sú typické pre predponu *u-*. Je to odtienok dôkladnosti pri rezultatívach *uzamknúť – zamknúť, uzatvoriť – zatvoriť, uzavrieť – zavrieť, uvrhnúť – vrhnúť, upadnúť – padnúť (do podozrenia), uchopiť – chopiť (meč), uponížiť – ponížiť, upokoriť* (zried.) *– pokoriť.* Pri dvojici *ustanoviť – stanoviť* platí značná významová nerovnováha: predponové sloveso *ustanoviť* je viacvýznamové („inštitucionálne utvoriť", „poveriť funkciou") a stretá sa so slovesom *stanoviť* iba v odbornom alebo administratívnom jazyku vo význame „striktne vymedziť, určiť" *(ustanoviť, stanoviť zloženie horniny, presný termín).* – Zdôraznenie významu malej miery je badateľné pri predponovom člene dvojíc *uzobnúť – zobnúť, ukvapnúť – kvapnúť, ucúvnuť – cúvnuť.* – Tzv. adlatívny význam (tesné približovanie) je pri dvojiciach *uľahnúť sa – ľahnúť sa, usadnúť sa – sadnúť sa, uschovať – schovať.* – Dokonavosť zvýrazňuje predpona *u-* pri dvojiciach *uľaknúť sa – ľaknúť sa, uposlúchnuť – poslúchnuť, upočúvnuť – počúvnuť.* Niekedy sa predpona zdôrazňujúca dokonavosť pridáva aj k jestvujúcej inej predpone: *uzhodnúť sa – zhodnúť sa, uzmieriť sa – zmieriť sa, uzmysliť si – zmysliť si, uspoľahnúť sa* (zried.) *– spoľahnúť sa.* Dvojpredponové slovesá sú zväčša príznakové (zriedkavosťou, knižnosťou a pod.).

Na slovesách s predponou *u-* sme chceli ukázať na veľkú rozvinutosť synonymických vzťahov medzi predponovými slovesami. Tento jav vyplýva predovšetkým z mnohovýznamovosti slovenských predpôn a z ich vzájomných

významových korešpondencií. Zaujímavá je pritom okolnosť, ako niektoré slovesá viažuce sa s istými predponami majú svoje synonymické páry v slovesách s rovnoznačnými predponami, kým pri iných slovesách takéto paralely nejestvujú. Je to poznatok o výsledku vývinu prirodzeného jazyka. Keďže predpona *u-* je v slovenčine polyfunkčná s mnohými všeobecnými abstraktnými významami, vstupuje s inými predponami do synonymických vzťahov pomerne často. Nemohli sme sa venovať dôkladnej analýze rozdielov a zhôd jednotlivých dvojíc, pretože takmer každá z nich prináša osobitný problém a poskytuje materiál na hlbší rozbor a dôkladnejší opis. Chceli sme podať celkový obraz o tom, ako predpona *u-* široko vstupuje do synonymických vzťahov s mnohými ďalšími predponami a zároveň poukázať na to, ako táto šírka, významový rozptyl, nejednotnosť, vysúva v mnohých prípadoch slovesá s predponou *u-* do sekundárneho postavenia s príznakmi obmedzenej frekvencie, knižnosti, poetickosti, zastaranosti, ba niekedy aj neologickosti a neadaptovanosti v spisovnom jazyku *(upresniť – spresniť)*. Na druhej strane mnohé slovesá s predponou *u-* majú vo vzťahu k iným predponovým podobám rovnocenné, ba aj dominantné postavenie. V každom prípade prinášajú do nášho jazyka prvky výrazového bohatstva.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

CYGANOVA, V. N.: Sinonimičeskije ekvivalenty glagolov s pristavkoj *vy-*. In: Sinonimy russkogo jazyka i ich osobennosti. Red. A. P. Jevgenieva. Leningrad, Nauka 1972, s. 59–72.

Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. 1. vyd. Bratislava, Veda 1979. 792 s.

HORECKÝ, J.: Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 896 s.

PECIAR, Š. (1963 a): Funkcie slovesnej predpony *s-* v slovenčine. Slovenská reč, *28,* 1963, s. 268–280.

PECIAR, Š. (1963 b): Obmedzovací význam predpony *po-* v slovenčine. Slovenská reč, *28,* 1963, s. 65–77.

PECIAR, Š.: Funkcie slovesnej predpony *vy-* v slovenčine. Jazykovedný časopis, *16,* 1965, s. 38–50.

PECIAR, Š. (1966 a): Funkcie slovesnej predpony *pri-* v slovenčine. Slovenská reč, *31,* 1966, s. 203–211.

PECIAR, Š.: (1966 b): Funkcie slovesnej predpony *u-* v slovenčine. Slovenská reč, *31,* 1966, s. 261–270.

PECIAR, Š.: Funkcie slovesnej predpony *na-* v slovenčine. Jazykovedný časopis, *18,* 1967, s. 138–150.

PECIAR, Š.: Funkcie slovesnej predpony *od(o)-* v slovenčine. In: Zborník FF UK.

Philologica, *21*, 1966. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 59–67.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Predponové slovesá *skončiť, ukončiť, dokončiť, zakončiť*. Kultúra slova, *25*, 1991, s. 9–13.

SEKANINOVÁ, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava, Veda 1980. 200 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968. 6. zv.

ZAUNER, A.: Praktická príručka slovenského pravopisu. 3. zrevidované upravené vydanie. Bratislava, Obzor 1966. 540 s.

Gramatika Daniela Krmana

EUGEN JÓNA

Daniel Krman (1663–1740), ktorého 150. výročie smrti sa pripomínalo v r. 1990, bol síce činný predovšetkým v oblasti náboženskej, cirkevnej a politickej, ale od mladosti mal trvalý záujem o jazyk a literatúru Slovákov a Slovanov.[1] Slovanské povedomie sa výrazne prejavilo v známych Krmanových veršoch, ktoré boli uverejnené v jazykovej príručke Matúša Michaloviča Sečianskeho *Světlonos český cestu do češtiny ukazující* (rukopis z konca 17. storočia)[2]: *„Chvála budiž Tobě, náš předobrý Bože, z tak velikého / dobrodiní, že neklesl náš i do konce jazyk! Náš jazyk obzvlášťní, starodávný dosti, slovanský, / jenž jazyku plodná jest v světě mátě jiných; / český, chorvátský, ruský, polský i moravský, / bulgarský, srbský jsou z něho, jsou i jiné. / Jest mezi šesti jazyk nejhlavnějšími slovanský"* atď. Tieto Krmanove názory sa prejavili aj neskoršie, napr. v Itinerariu[3], keď porovnával náš jazyk s poľštinou a ruštinou a musel konštatovať, že dcéry prevýšili matku. Slovenský jazyk je starobylý, ale nepestovaný a zanedbaný. Preto Slováci používali ako spisovný jazyk kultivovanú češtinu.

Zo života D. Krmana je známe, že už jeho otec pre syna ako žiaka napísal latinskú gramatiku. On sám začal písať gramatiku[4] našej spisovnej reči po roku 1687 ako farár na Turej Lúke a pokračoval potom na Myjave.

---

[1]O vývine spisovného jazyka Slovákov v tomto období zo svojho stanoviska naostatok písal E. Paulíny *(Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatku po súčasnosť*. Bratislava 1983; porov. najmä kapitolu *Kultúrne jazyky slovenskej národnosti v 16.–18. storočí*, s. 101–159).

[2]Báseň uverejnil B. Tablic (*Poezie* II, XXVI) a potom viackrát vyšla v modernom prepise.

[3]Porov. Daniel Krman ml. (1663–1740) *Itinerarium* (Cestovný denník z rokov 1708–1709). Štúdiu o diele napísal J. Minárik. Životopis a poznámky napísal a text preložil G. Viktory (Bratislava 1969).

[4]Z literárnohistorického hľadiska Krmanovu gramatiku opísal a analyzoval J. Minárik (Itinerarium 1969, s. 116–134).

V listoch priateľom prácu nazýval *Grammatica Slavica, Grammatica Slavico Bohemica, Grammatica Bohemica.* Mal ju už prichystanú na vydanie, ale pre smrť nádejného vydavateľa ostala v rukopise.

Krmanova práca je teda iba čiastočne prístupná, ale vo svojom čase aj ako rukopis mala značný význam. Krmana pokladali za odborníka vo veciach spisovného jazyka. Keď M. Bel chystal nové vydanie Biblie[5], jazykovú úpravu zveril jemu, takže toto vydanie sa pokladá za spoločné dielo. Čakalo sa, že Krmanova gramatika predsa len vyjde tlačou. Iba keď už bolo isté, že to nebude možné po Krmanovom odsúdení a uväznení na Bratislavskom hrade (1729–1740), M. Bel dopomohol P. Doležalovi vydať gramatiku s významnou prefáciou, kde sa síce D. Krman výslovne necituje, ale jeho Gramatika sa zrejme využila, ako svedčia mnohé časti Doležalovej práce[6].

D. Krman svoju gramatiku[7] spracoval ako systematickú príručku spisovnej češtiny pre Slovákov s osobitným zreteľom na slovenčinu. Nezachoval sa titulný list ani nijaký úvod, iba v poznámkach – akoby medzi riadkami – sa i v gramatike dozvedáme o autorových názoroch na spisovný jazyk a jeho stav u Slovákov. – Hneď na začiatku zachovanej časti (s. 18) gramatiky, keď sa zaoberá označovaním palatálnosti (t. j. mäkkosti) hlások a slabík, D. Krman odporúča čítanie dobrých spisovateľov na doplnenie svojich výkladov. Za dobré pokladá spisy tzv. valdenských bratov (t. j. českých bratov) a najmä Komenského. Rozvádza Scaligerovu zásadu o pravopise („quemadmodum loquimur, ita scribere debemus"). Ako sa vyslovuje, tak sa majú písať naše písmená – s tvrdými spoluhláskami tvrdé samohlásky, s mäkkými mäkké, v dlhej výslovnosti dlhé čiže s čiarkou (accentuatae), v krátkej však krátke atď. Najviac ho zaujímali tvrdé hlásky *r, ť* (clausum – zatvorené) a mäkké *ř, l* (*l'* „otvorené"); samohlásky krátke a dlhé, najmä *ú* (písané *au, ů*) a *u* (*u, v* „clausum"). Slovensko-český pravopis je báza, na ktorej leží celý jazyk (t. j. spisovný) písal Krman. Správne písanie si možno osvojiť z *Biblie* Jednoty českých bratov, ktorá je oprávnene ideálom, príkladom správneho písania.

Pri hláskoslovných, pravopisných, tvaroslovných a syntaktických výkladoch D. Krman uvádzal české a slovenské slová, ktorým dával síce českú formu, ale pripomínal, že sú obľúbené v reči Slovákov. Pravda, nemožno tu za slovenské slová pokladať iba tie, ktoré majú podobu čisto slovenskú.

---

[5]Biblia sacra, to jest Biblí svatá aneb všecka svatá Písma, Starého i Nového zákona. Halle 1722. Porov. i J. Mináriк, Itinerarium (úvod), s. 232 a n.

[6]Porov. môj príspevok *Pavel Doležal a jeho gramatika* (Slovenská reč, *43,* 1978, s. 257–266) a príležitostný zborník Múzea školstva a pedagogiky na Slovensku *Pavel Doležal – pedagóg a spisovateľ* (1700–1778) s príspevkami R. Brtáňa, M. Hamadu a i.

[7]Tento príspevok je spracovaný podľa mojej štúdie *Slavistické prvky vo filologických prácach Daniela Krmana a Mateja Bela,* ktorá vyšla v zborníku *Prekursorzy słowiańskiego językoznawstwa porownawczego* (do konca XVIII w.), Wrocław 1987.

Tieto slová, i keď niektoré boli českého pôvodu, stali sa súčasťou slovnej zásoby nášho spisovného jazyka; napr. keď uvádza slabiky „bez samohlásky" v slovách, ktorých význam určuje aj latinským ekvivalentom: *krk* (collum), *prst* (digitus), *srst* (pilus), *hrst* (vola), *smrť* (mors), pri posledných troch badať rozdiel medzi českým a slovenským slovom len v koncovej spoluhláske *(t : ť)*. – Keď zdôrazňoval významovo-rozlišovaciu funkciu dlhých a krátkych samohlások, uviedol ako príklad *saud* (cum *au* judicium) – *sud* (cum *d* duro vas) – *sud'* (cum *d'* liquido – imperativus judica); dlhé *ú* v slovenskej výslovnosti spisovnej češtiny nahrádzalo *au, ou,* ďalej imperatív od *súdiť* je *súď*, takže rozdiel je na jednej strane *(súd : sud)* v dlhej a krátkej samohláske, na druhej strane *(súd : súď)* je rozdiel v *d : ď* (nepalatálna : palatálna spoluhláska). Podobne *pod* (cum *d* duro sub), *poď* (cum *ď* liquido veni) je rozdiel medzi predložkou *(pod)* a imperatívom *(poď)* iba v *d : ď* v slovenčine, lebo v spisovnej češtine je vlastne *pojď*. Takéto a podobné rozdiely sú v slovách *báseň : bazén* (cum *s* fabula, cum *z* timor), *wodj* (ducit) : *wody* (aquae). Zriedka sa vyskytuje čisto české slovo, napr. *záhy* (cum *z* duro mature) : *sáhy* (cum *s* duro orgyia). Iba pre české jazykové povedomie je azda možné rozlišovať *tessi* (t. j. cum *e* duro asciant, t. j. *tešú* od *tesať*) : *ťessj* (cum *ťe* liquido solantur) ap. Niektoré rozdiely platia iba pre spisovnú výslovnosť aj z hľadiska češtiny, napr. *gsem* (cum *g* significat sum) : *sem* (sine *g* significat huc).

Obraz slovnej zásoby v Krmanovej gramatike sa ukazuje úplnejšie v českých textoch (Catonove Distichá) v kapitolách z poetiky a štylistiky, ale to sú vlastne preklady Komenského a iných. Iného druhu sú zas príslovia, porekadlá, frazeológia atď. Rozdelenie gramatiky samej i výklady sú podobné ako v spomínanej Doležalovej gramatike, pravda, s odlišnosťami, ktoré obom gramatikám – Krmanovej i Doležalovej – získali vlastnosti pôvodných prác, ako sa v tých časoch chápala originalita.

V gramatickej teórii sa D. Krman celkove prikláňa ku gramatike J. V. Rosu[8], ale o niektorých otázkach s ním aj polemizuje. V poznámke (s. 51) spomína, že Slováci mali pôvodne dve deklinácie, jednu mužskú a strednú, druhú ženskú. Ale Česi, príbuzní Slovákov, v kultivovaní jazyka starostlivejší, nespokojní s dvoma deklináciami, ustanovili podľa počtu a poradia koncových hlások päť deklinácií a Rosa šesť. Medzi poznámkami o výnimkách, o zmenách hlások pri ohýbaní a pri odvodzovaní atď. D. Krman zdôrazňuje známy poznatok o genitíve – akuzatíve (s. 70) v slovenčine *Slowácy Accusativum Pluralem konfundugj s Genytýwem, k. p. když řkati magj: nanáwidjš wssecky činitele nepráwosti... honjš nepřátely nasse...posýláš k nám proroky atc., řkagj: nanáwidjš wssech činitelů nepráwosti, honjš nepřátelů nassich, posýláš k nám proroků...*

[8]Václav Rosa: Čechočešnost sen Grammatica linquae Bohemicae. Praha 1672.

V poznámkach o odvodzovaní slov spomína Rosu („felix Bohemismi propagator, Dnus Rosa") ako tvorcu technických termínov na *-ka* zo slovesných základov, napr. Epenthesis *Prostredokládka,* Syncopa *Prostredobrálka,* Apocope *Zadobrálka,* Allegoria *Preginowatelka, ginotagelka,* Diphtongus *Dwojhláska neb Dwojzwučka,* Carmen *Zpěwoslowka* a i.

Zdá sa, že Krman neodsudzoval Rosove neologizmy, ale sám sa v praxi nevyhýbal cudzím slovám – podobne ako Komenský –, nebol puristom. Bohatý jazykový materiál usporiadal D. Krman v gramatike tak, aby sa jasne ukázali pravopisné, gramatické a štylistické pravidlá a zásady rečovej kultúry. Tak v oblasti ideológie (prísny postoj proti pietizmu v duchu zásady „sola fide"), ako aj v oblasti jazyka pridŕžal sa ustálenej normy, pokiaľ išlo o formálnu stránku jazyka (pravopis, tvaroslovie); v lexike sa neobmedzoval na češtinu a západnú slovenčinu, medzi príkladmi uvádzal aj typické slovakizmy (napr. *poľovať, poľujem*). Na radikálnu reformu jazyka nepomýšľal, zrejme nevidel možnosti v podmienkach prísnej protireformácie, keď protestantskej inteligencii hrozilo nebezpečenstvo fyzickej likvidácie. Dobre poznal jazyk Slovákov, nepriamo ho aj opísal, keď upozorňoval na slovenské formy, odchylné od českej normy, ale zväčša ostával pri ustálených pravidlách spisovnej češtiny na rozdiel od niektorých spisovateľov 17. stor. Porovnávaním češtiny a slovenčiny si uvedomoval problémy spisovného jazyka, najmä pravopisu (napr. pri *ŕ, ĺ,* pri označovaní tvrdosti – mäkkosti hlások a i.), ale sám nedospel od kvantity slovenských javov k novej kvalite v spisovnom jazyku. K vlastnému spisovnému jazyku od slovakizovania češtiny smerovali Slováci v druhej polovice 18. storočia.

Rajská 6, Bratislava

Pravopis slov Boh, boh, Boží, boží, Božský, božský

JOZEF PAVLOVIČ

1. Rozkolísanosť písania začiatočného písmena v slove *Boh, boh,* ale aj v slove *Boží, boží* a menej v slove *Božský, božský* v súčasnej spisovnej slovenčine možno čiastočne pripísať všeobecnej ateizácii našej spoločnosti za uplynulé roky. V oficiálnej ateistickej literatúre sa na začiatku týchto slov paušálne písali malé začiatočné písmená, a keďže v minulosti bol u nás ateizmus až do prevratu r. 1989 súčasťou oficiálnej ideológie, možno predpokladať, že táto skutočnosť značne prispela k nepresnému pravopisnému zachytávaniu príslušných pomenovaní vo vzťahu k mimojazykovým skutočnostiam.

Aj napriek známemu politickému tlaku však možno v gramatických príručkách oných čias pozorovať odklon od nadiktovaného ideologického výkladu. Tak napr. v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1971 sa na s. 38 uvádza, že v náboženských spisoch sa píše slovo *Boh* s veľkým písmenom. Pravda, týmto vymedzením sa situácia rieši len sčiastky a v európskej kultúre vybudovanej na základoch kresťanskej kultúry ho sotva možno prijať ako objektívne, lebo rozsah platnosti výrazu „náboženský spis" nie je vyhovujúci vzhľadom na rozmanitosť textov v najširšom zmysle. Pokiaľ ide o slovo *boží*, to sa uvádza len v slovníkovej časti pravidiel a len s malým začiatočným písmenom. Ešte prijateľnejšie sa ukazuje riešenie v Krátkom slovníku slovenského jazyka (ďalej KSSJ). Tu sú výkladovou súčasťou hesla *boh* spojenia *Pán Boh, Boh Otec* (s. 49) a pri heslovom slove *boží* sa v zátvorkách uvádza, že v niektorých spojeniach sa používa aj podoba *Boží* (s. 51). Pravda, v prípadoch *Božie telo* a *Božie narodenie* sa veľké začiatočné písmeno píše preto – alebo aj preto –, že v nich ide o názvy sviatkov, ktoré sa chápu ako propriá. Z excerpcie platných náboženských textov sa ukázalo, že v písaní slova *Boží, boží* nie sú ani náboženskí autori zajedno. Kolísanie v písaní tohto slova – a to v teologickom vecnom okruhu – možno doložiť napr. z Malého teologického lexikona (1977). Na s. 33 je spojenie *z božích diel,* ale na s. 34 ešte v rámci toho istého hesla je spojenie *z Božích diel,* na s. 112 sú vedľa seba výrazy *Božieho zjavenia,* ale *hlásanie slova božieho,* na s. 206 výraz *boží vikár* atď.

Pozoruhodné je, že také isté kolísanie badať aj v starších jazykových príručkách, hoci pri ich koncipovaní ešte nemožno predpokladať ideologický tlak. Napr. v Slovenskom frazeologickom slovníku P. Tvrdého z r. 1933 je na s. 46 heslo *Boží, boží,* ale medzi príkladmi sa s veľkým začiatočným písmenom píše iba výraz *Božie telo* (sviatok). V ostatných prípadoch je malé písmeno *b*, napr. *boží dar, služby božie, prozreteľnosť božia, v mene božom, z milosti božej, súdenie božie* atď. Sú to napospol výrazy, v ktorých sa v súčasných náboženských textoch píše veľké začiatočné písmeno.

Z viacerých rozporov pri písaní začiatočných písmen v príslušných slovách, ako sme ich tu naznačili, sa ukazuje, že pri jednotlivých spojeniach treba uplatniť sémantické zretele a okrem toho prihliadať aj na špecifický teologický obsah jednotlivých výrazov a na všeobecnú kultúrnopolitickú tradíciu.

2. P í s a n i e s l o v a **Boh,** resp **boh.** – V polyteistických religionistických systémoch sa slovom *boh* rozumie „jedna z vyšších bytostí" (porov. KSSJ, s. 49), mytologická bytosť, pričom pomenovanie *boh* sa z jazykovej stránky chápe ako apelatívum; jednotliví bohovia sú nositeľmi konkrétnych vlastných mien. Príklady na pomenovanie *boh,* ktoré uvádzame, sú z výberu antickej literatúry Múza odvracia smrť:

– ... v podobe prostej... stál iba drevený *boh* (s. 41). – ...bezbožné rúhanie *bohom* nikdy mi nezišlo z úst (s. 39). – Ó človek, nešťastná hlina, čo Prométeus prvý raz stvárnil! – Pokoja *bohom* je Amor (s. 51).

Jednoznačným jazykovým príznakom, ktorý je charakteristický pre pomenovanie *boh*, je bežné používanie plurálu a písanie malého začiatočného písmena, ako aj možnosť tvoriť prechýlenú podobu *bohyňa*.

V monoteizme, v našich podmienkach v kresťanstve, sa slovo *Boh* píše s veľkým začiatočným písmenom – čiže chápe sa ako vlastné podstatné meno. V slovenčine korešponduje meno *Boh* so starozákonnými hebrejskými menami *Elóhím, El, Adónai, Jahvé,* pričom hebrejské *Jahvé* korešponduje s výrazom „Ja som, ktorý som" z textu Druhej Mojžišovej knihy (3,13–14): *Aké je jeho meno? Čo im mám odpovedať? Tu riekol Boh Mojžišovi: Ja som, ktorý som".* V slovenských biblických prekladoch sa popri mene *Boh* (zo staroslovienskeho *bog*) primerane hebrejským menám uplatňujú aj mená *Hospodin, Pán, Jahve, Najvyšší, Svätý, Silný, Nesmrteľný* a i. Táto skutočnosť ukazuje na sémantickú náplň mena *Boh*, ktoré sa v biblickom supertexte chápe ako osobné meno. Tým sa odôvodňuje písanie tohto slova s veľkým začiatočným písmenom. Je to teda vlastná sémantická náplň, nie iba pragmatizmus štylistického vymedzenia komunikatívnej platnosti na istú oblasť či dokonca len na isté texty, čo určuje pravopisné „stvárnenie" rozoberaného slova. Proti obmedzeniu na komunikatívnu oblasť je aj spôsob písania slova *Boh* a *boh* v samých biblických textoch, v ktorých sa prejavuje potreba používať popri podobe *Boh* aj významovo odlišnú podobu *boh*, napr. *U koho však nájdeš svojich b o h o v, ten nezostane nažive* (Genezis, 31,30). – *Odstráňte cudzích b o h o v, ktorých máte pri sebe...* (Genezis, 35,2). – *...nad všetkými b o h m i Egypta vykonám súd* (Exodus, 12,12). – *Pán je väčší ako všetci b o h o v i a* (Exodus, 18,11). – *Nebudeš mať iných b o h o v okrem mňa* (Exodus, 20,3). – *...ich b o h o m je brucho.* (List Filipanom, 3,19).

V biblických kontextoch sa jasne významovo diferencujú podoby *Boh* a *boh*, pričom výraz *boh* sa vo svojom význame zbližuje so slovom *bôžik* (porov. heslo *bôžik* v KSSJ).

3. P í s a n i e s l o v a **Boží, boží.** – Ako sme už naznačili, pri písaní slova *Boží* a *boží* vzniká najviac problémov. V jazykových príručkách sa zachytáva iba prídavné meno *boží* písané s malým začiatočným písmenom. Veľké písmeno sa vyskytuje len vo výrazoch typu *Boží Syn*, ktoré ako celok vystupujú ako vlastné podstatné mená, takže slovo *Boží* sa v nich môže pokladať len za pravopisný, nie významový variant. Dvojaké písanie začiatočného písmena v náboženských textoch najskôr asi stimulovalo spracovanie tohto slova v starších jazykových príručkách. Napriek tomu treba uviesť, že keď sa toto prídavné meno uvádza do vzťahu k vlastnému menu *Boh*, pravidelne sa píše v podobe *Boží*, teda s veľkým začiatočným písmenom. Tu vzniká otázka, či v slovenčine jestvuje len slovo *Boží*, resp. či písanie veľkého začiatočného písmena v uvedenom prípade nie je jazykovou chybou. V doterajšom spracovaní sa totiž slovo *boží* zaraďuje medzi vzťahové

živočíšne prídavné mená (napr. v Morfológii slovenského jazyka, s. 203), čo svedčí proti prijatiu pravopisnej podoby s veľkým začiatočným písmenom. Ešte pred vydaním uvedeného gramatického diela sa touto otázkou zaoberal G. Horák (1962), ktorý smeruje k zaradeniu slova *boží* do skupiny vzťahových prídavných mien, hoci naznačuje, že kategórii živočíšnosti, resp. exkluzívneho druhu živočíšnej triedy človeka (*obor, žobrák, trpaslík, umrlec* atď.) celkom nevyhovuje sémantika „prídavného mena *boží*, odvodeného od životne chápaného *boh*" (s. 399). To, že v náboženských textoch prevláda písanie *Boží*, ako aj výnimočnosť, na ktorú poukázal G. Horák, dosť jasne ukazuje, že sa tu žiada sémantické prehodnotenie, a tak aj diferencované hodnotenie podôb *boží* a *Boží*. V biblických textoch sa podoba slova *Boží* spája s výrazmi *obraz, prst, potok, hlas, vyvolený, spolupracovník, chrám, nasledovník, stánok* a spája sa aj so slovesom *byť (byť Božím)*. Podoba ženského rodu *Božia* vstupuje do dvojíc s výrazmi *tvár, bázeň, rada, ruka, obeť, reč, vec, rodina, cirkev, dobrota, múdrosť, roľa, stavba, pečať*; s podobou stredného rodu sú známe spojenia *(Božie) kráľovstvo, stvorenie* a *stádo*. Od všetkých týchto výrazov treba odlíšiť vlastné mená *Boží Baránok, Boží Duch, Božie Slovo, Boží Syn*, ktoré ako celok z pravopisného hľadiska predstavujú kategóriu mien zhodných s menami typu *Boh, Ježiš*, prípadne aj *Zeus, Aténa, Veles* atď.

Spojenia typu *Boží obraz, Božia tvár, Božie kráľovstvo* sú dokladom na to, že slovo *Boží* je v derivačnom vzťahu s vlastným podstatným menom *Boh* a že jednotlivé spojenia sú zameniteľné genitívnou väzbou (*obraz Boha, tvár Boha, kráľovstvo Boha* atď.). Tu treba podobu slova *Boží* chápať ako osobné privlastňovacie prídavné meno typu *otcov*, a keďže je utvorené od vlastného mena *Boh*, zachováva si príznaky vlastného mena, a tak možno dvojicu *Boh – Boží* uviesť do vzťahu aj s nasledujúcimi dvojicami: *Ježiš – Ježišov, Zeus – Zeusov* atď. Uvedené hodnotenie pravopisnej podoby slova *Boží* vychodí z potreby takejto pomenúvacej funkcie a zároveň aj z toho, že od mena *Boh* sa v slovenčine netvorí pravidelné privlastňovacie prídavné meno príponou *-ov („Bohov")*. Potreba takéhoto adjektíva motivovaného funkciou privlastňovania si vynútila inkorporovať obsahovú náplň do slova *Boží*. Tu vzniká otázka, či adjektívum v podobe *Boží* vôbec má individuálny významový komponent živočíšneho adjektíva, ale zároveň aj otázka, či zase prídavné meno v podobe *boží* môže byť derivátom od slova *Boh* (ako sme ho vymedzili v odseku 2 na s. 114). Excerpcia biblických textov ukazuje, že takéto adjektívum sa netvorí. To však neznamená, že v slovenskej slovnej zásobe by adjektívum v podobe *boží* nemalo miesto. Jeho jestvovanie možno doložiť z výberu *Múza odvracia smrť*:

– ... *k božím chrámom* priviedla triumfy rímske (s. 124). – Svetom a morom ho *božia moc* dlho zmietala pre hnev, čo mala v pamäti ukrytá Juno (s. 131). – Hneď spĺňa rozkaz a Púni sa podvolia *božej vôli* (s. 141). – Keby sa teraz po vetre vybrali do rodných Mykén,

zbrane a *pomoc božiu* by získali (s. 147). – (Eneas) túži čím skôr ujsť... ohúrený z toľkých výstrah a *rozkazov božích* (s. 160). – Zbožný Eneas... predsa len spĺňal *boží rozkaz* (s. 163).

V ustálených frazeologizovaných slovných spojeniach sa slovo *boží* píše s malým začiatočným písmenom, keď sa pôvodná súvislosť s menom *Boh* stiera alebo keď nie je jasné, či ide o súvislosť s pomenovaním *Boh* alebo s pomenovaním *boh*. Takéto ustálené spojenia navyše nadobúdajú novú pomenúvaciu funkciu, pričom ich zvyčajne možno zameniť jednoslovnými ekvivalentmi, napr. *boží dar* = chlieb, *spiť sa pod boží obraz* = veľmi sa spiť atď.

4. Osobitnú pozornosť si zasluhuje prídavné meno *božský*, ktoré sa v KSSJ spracúva v štyroch významoch: 1. vzťahujúci sa na boha, boží, 2. určený bohu, 3. expr. vznešený, velebný, 4. expr. výborný, skvelý, príjemný.

V podrobnejšom lexikografickom opise by pri hesle *božský* nemala chýbať pravopisná podoba *Božský* (s veľkým začiatočným písmenom) s významom „patriaci Bohu, Bohu". Táto podoba je vzácna a aktuálna je len ako súčasť dvojslovných výrazov *Božská osoba, Božské osoby.* Príklady na jej použitie uvádzame z publikácie J. Vrableca *V službe slova: ...mohol hovoriť o jednom Bohu a troch B o ž s k ý c h osobách...* (s. 133) – *...z toho sa dozvedáme pridružene o jestvovaní druhej B o ž s k e j osoby v Bohu* (s. 134). – *...večná láska medzi dvoma B o ž s k ý m i osobami je Duch Svätý* (s. 134).

Prídavné meno *Božský* sa okrem toho uplatňuje aj ako súčasť vlastného mena *Božské Srdce*, tu však zreteľne ide o iný typ vlastného mena. V spojeniach *Božské osoby, Božská osoba* je slovo *Božský* významovo rovnocenné, a tak zameniteľné so slovom *Boží*. Zameniteľnosť v praxi je v uvedených prípadoch bežná.

Pri výrazoch *božské dieťa, božské Jezuliatko* možno interpretovať význam slova *božský* ako „vznešený" atď., preto tu nie je odôvodnené písanie s veľkým začiatočným písmenom. Tieto výrazy okrem toho nie sú súčasťou teologickej sústavy, ale patria len do oblasti ľudovej zbožnosti.

Okrem prvého a druhého významu má slovo *božský* aj význam „vzťahujúci sa na božstvo", keďže výraz *božstvo* je čiastočne synonymný so slovom *boh* a pravdaže, aj jeho podobou *Boh*, ibaže pri slove *božstvo* sa už stiera rozdiel vo vzťahu k podobám *boh* a *Boh;* je to v obidvoch prípadoch všeobecné (nie vlastné) meno, a tak slovo *božstvo* sa píše s malým začiatočným písmenom, či je reč napr. o pohanských božstvách alebo o božstve Ježiša Krista.

Z á v e r. Poukázali sme na rozdiely medzi pravopisnými podobami slova *Boh* a *boh/bohovia*, na potrebu diferencovať pravopisné podoby slova *Boží* a *boží* a na ich vzťah s prídavným menom *božský* s ojedinelým výskytom podoby *Božský*. Jadrom nášho výkladu je obsahové a funkčné rozlíšenie dvoch reálnych podôb slova *Boží* a *boží*, pričom podobu *Boží* pokladáme za privlastňovacie prídavné meno a podobu *boží* za vzťahové prídavné meno. Ukázali sme aj na to, že funkčný rádius na vyjadrenie vzťahovosti „preberá"

na seba prídavné meno *božský* tak vo vzťahu so slovom *Boh, boh/bohovia,* ako aj so slovom *božstvo.* Zárukou náležitého používania skúmaných slov je rešpektovanie naznačeného obsahového a funkčného rozdielu medzi nimi.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

BUNČÁKOVÁ, V. – ŠAFÁR, I.: Múza odvracia smrť. Výber z klasickej poézie starého Ríma. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1970. 309 s.

HORÁK, G.: K problému zaradenia živočíšnych prídavných mien. In: Acta Universitatis Carolinae – Philologica. Slavica Pragensia IV. 1962, s. 399–403.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

Malý teologický lexikon. Red. S. Šoka. 1. vyd. Bratislava, Spolok svätého Vojtecha 1977. 510 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 422 s.

TVRDÝ, P.: Slovenský frazeologický slovník. 2. vyd. Praha – Prešov 1933. 241 s.

VRABLEC, J.: V službe slova. Rím, Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1990. 289 s.

ROZLIČNOSTI

Tripartičný – tripartitný

Obidve podoby prídavných mien uvedených v nadpise sú odôvodnené, ale treba rešpektovať ich rozdielny význam. Prídavné meno *tripartičný* je odvodené od predpokladaného podstatného mena *tripartícia.* Nenašli sme ho síce v bežných slovníkoch latinčiny, ale malo by oprávnenie v takom prípade, keby šlo o delenie, rozdeľovanie na tri časti. Základom tu je totiž latinské sloveso *partiri* vo význame „deliť na časti" (je vlastne odvodené od podstatného mena *pars, partis,* ktoré znamená „časť, diel"). Ak predpokladáme, že slovo *tripartitio* prešlo do slovenčiny v podobe *tripartícia,* môžeme od neho odvodiť prídavné meno *tripartičný.* Je to podobný vzťah ako v dvojiciach *aktivizácia – aktivizačný, petícia – petičný, radiácia – radiačný.* Prídavné meno *tripartičný* teda má význam „týkajúci sa delenia, členenia na tri časti".

Prídavné meno *tripartitný* má síce v základe tiež latinské podstatné meno *pars* a z neho odvodené sloveso *partiri,* ale priamo je odvodené od príčastia *tripartitus* „rozdelený na tri časti, resp. skladajúci sa z troch častí". Mohli by sme vlastne povedať, že nejde už o priamy vzťah k slovesu *partiri,* ale že sa tu ozýva ako základná významová zložka práve podstatné meno *pars.* A potom *tripartitný* znamená „zložený, skladajúci sa z troch častí" alebo „taký, na ktorom sa zúčastňujú tri zložky". Z tohto výkladu vyplýva, že rokovania troch parlamentov, konkrétne rokovania troch našich vlád, nie sú *tripartičné,* ale *tripartitné.*

Ján Horecký

Možno sa tešiť nepriazni?

Všetci sa radšej radujeme ako smútime. Našu radosť v reči najčastejšie vyjadrujeme slovesom *tešiť sa.* Tešíme sa z úspechov, tešíme sa z našich detí, tešíme sa na dovolenku, tešíme sa na priateľov, tešíme sa krásnemu počasiu, tešíme sa, že sme obstáli. Sloveso *tešiť sa* tu má význam „mať radosť, potešenie z niekoho, niečoho, byť rád, byť rozradostený". Toto sloveso sa často používa v ustálených spojeniach *tešiť sa obľube, úcte, pozornosti, vážnosti, dôvere, priazni,* v ktorých má sloveso *tešiť sa* význam „mať, požívať niečo, byť obľúbený u niekoho, mať úctu, pozornosť, vážnosť, dôveru, priazeň niekoho".

Čitatelia si určite všimli, že vo všetkých citovaných prípadoch je sloveso *tešiť sa* vždy spojené s podstatnými menami vyjadrujúcimi niečo pozitívne, príjemné, dobré, milé, teda niečo, čo je v súlade s našou radosťou a potešením. Nedávno sme si však všimli takúto vetu: *Zvlášť veľkej nepriazni sa za posledných štyridsať rokov tešili slovenskí kňazi – národovci.* Z tejto vety hneď vidieť, že je tu významový rozpor medzi slovesom *tešiť sa* a podstatným menom *nepriazeň.* Spojenie *tešiť sa veľkej nepriazni* totiž nezodpovedá praxi pri používaní slovesa *tešiť sa* s príslušnými podstatnými menami. Na rozdiel od spojení uvedených na začiatku sa v tomto spojení vyskytuje podstatné meno *nepriazeň,* ktoré označuje vzťah, resp. prejav nežičlivosti, nepriateľstva, neprajnosti, neláskavosti (napr. *nepriazeň osudu, nepriazeň pomerov, nepriazeň počasia, ľudská nepriazeň, stretnúť sa s nepriazňou* a pod.), teda označuje niečo negatívne, nepríjemné, zlé. Spojenie *tešiť sa veľkej nepriazni* je významovo i logicky nenáležité. Fakt, že niekto je u niekoho v nemilosti, možno vyjadriť napr. spojeniami *byť vo veľkej nepriazni, žiť vo veľkej nepriazni, stretať sa s veľkou nepriazňou.* Sporná veta, ktorá je v centre našej poznámky, by teda mala správne znieť takto: *V mimoriadne veľkej nepriazni boli, resp. žili za posledných vyše štyridsať rokov slovenskí kňazi – národovci* alebo *S*

mimoriadne veľkou nepriazňou sa za posledných vyše štyridsať rokov stretali slovenskí kňazi – národovci.

Spojenie *tešiť sa nepriazni* sa dá použiť iba s ironickým odtienkom, čo v písanom prejave možno označiť úvodzovkami a v hovorenom prejave zmenenou intonáciou. Takýto význam však musí vyplynúť z celkového kontextu.

Jana Skladaná

SPRÁVY A POSUDKY

Obnova tradície besied o slovenčine

Redaktori denníka Práca sa na podnet E. Borčina, vedúceho kultúrnej rubriky, zišli 21. novembra 1990 na besedu o jazykovej kultúre. Na besede sa zúčastnil riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV člen kor. J. Kačala a pracovník ústavu I. Masár.

V úvodnom slove J. Kačala pripomenul, že podobne ako celý náš život aj práca v jazykovej kultúre sa nachádza v celkom novej situácii. Novosť situácie demonštroval na viacerých jazykových aj mimojazykových faktoch. Spomedzi nich zaznamenávame tu pribúdanie nových slov utvorených z vlastných zdrojov *(odtajniť, priestupca, výživový)*, oživenie záujmu o náboženskú terminológiu a v nadväznosti na to zvýšenú frekvenciu výrazov, ktoré s touto sférou súvisia, prudký samovoľný rast anglicizmov *(leasing, briefing, holding, holdingový)*, v jednotlivých prípadoch aj napodobňovanie cudzích modelov pri tvorení názvov *(Bundesrepublik Deutschland – Spolková republika Nemecko* namiesto domáceho modelu *Nemecká spolková republika)*, odsúvanie jazykových prostriedkov bezprostredne súvisiacich s nedávnou minulosťou na periférium. Na živelnom preberaní cudzích slov a pomenovacích modelov zreteľne vidieť, ako sa ľahkovážne zabúda na jazykovú suverenitu slovenčiny. Práve preto jazykovedci oficiálne poverení starať sa o jazykovú kultúru musia v novej situácii získať používateľov spisovnej slovenčiny pre takú platformu, ktorá jazykovej kultúre prospieva najviac. Nechcú to robiť policajnými metódami ani „oháňaním sa valaškou", ale presviedčaním a predkladaním hodnoverných argumentov.

Z mimojazykových faktorov je pre novú situáciu charakteristické to, že do verejného života sa dostalo dosť ľudí, ktorí si vzťah k jazykovej kultúre ešte len začínajú budovať. V závere úvodného slova J. Kačala podal krátku informáciu o nových pravopisných pravidlách. Zdôraznil, že ich vydanie v nijakom prípade neznamená radikálnu pravopisnú reformu, lež iba úpravu,

zjednodušenie a spresnenie jednotlivostí (napr. písanie slova *zmena* so *z* v obidvoch významoch).

Vo svojich „poznámkach čitateľa" I. Masár komentoval to, čo zistil bežným čítaním vybraných čísel Práce a čo vplýva na jazykovú úroveň tohto vyhľadávaného denníka. Medziiným konštatoval, že interview ako žáner obľúbený u čitateľov zaznamenal renesanciu aj v denníku Práca a že viaceré interview sú nielen obsahovo zaujímavé, lež aj jazykovo (slohovo) vypracované (porov. interview so S. Ondrejovičom v čísle z 3. 11. 1990, s. 6, s J. Budajom zo 16. 11. 1990, s. 1–2 a i.). V skúmaných číslach boli publikované pozoruhodné reportáže, napr. reportáž o nedostačujúcej ochrane kostolov, múzeí ap. pred krádežami (3. 11. 1990, s. 5) vyznačujúca sa dobrým jazykom, priliehavými mottami (jedno v úvode, druhé primerane modifikované v závere), vtipnými medzititulkami, anaforickým využívaním istých výpovedí, skrátka uvedomenou prácou s jazykom, uváženou voľbou jazykových prostriedkov. Primeranú jazykovú úroveň má aj reportáž s titulkom *Villa nova* (16. 11. 1990, s. 5), v ktorej sa vhodne uplatnili východoslovenské nárečové slová *(šmecisko, Na Letušnej i Žimušnej strane).*

Pomerne veľa pozornosti sa venovalo titulkom, pretože sila dobrých novín je okrem iného aj v priťahujúcich titulkoch. Ocenili sa titulky napodobňujúce gnómy, sentencie, skrátka frazeológiu *(Kto klame, kradne; Lenin sa pomýlil – zaplatili to milióny),* titulky dôrazne niečo popierajúce *(Umenie nie je rozmar!),* vyjadrujúce stupňovanie, paradox, naliehavú otázku *(Najväčším nepriateľom dobrého je – lepšie; Jedno % vyhnalo ľudí do ulíc?),* ako aj titulky s provokujúcimi, ale funkčnými „citátmi" *(Góly, body, vteřiny na slovenskom politickom ihrisku).* Pravda, v súvise s titulkami sa upozornilo aj na to, že nie je želateľné uvádzať konkrétny jazykový prostriedok, najmä metaforický, v titulkoch na tej istej strane (porov. *Namiesto pohrebu veľký šláger! – Spíš sa teší na veľký šláger)* alebo publikovať ťažko dešifrovateľné, resp. nedešifrovateľné titulky *(Konflikt opäť na spadnutie?* – v tomto konkrétnom prípade preto, že sa mechanicky uplatnil v slovenčine málo známy český frazeologizmus *být na spadnutí,* ktorý má význam „nezadržateľne sa blížiť").

Kritické poznámky o jazykovej kultúre denníka Práca sa týkali viacerých pravopisných javov (zamieňavého písania slova *zákon* s veľkým a malým *z,* chýb v interpunkcii) a niektorých opakujúcich sa lexikálnych chýb (*dopisovať* namiesto *písať si/korešpondovať, vyvstáva otázka – je tu/vzniká/natíska sa otázka,* prípadne *vo vzduchu visí otázka, nezletilý – maloletý/neplnoletý, zbytky – zvyšky, pojidlo – spojivo, atypičnosť – atypickosť, ukľudňujúci – upokojujúci, opodiaľ – obďaleč/pozďaleč/neďaleko, podivín – čudák, po zásluhe – podľa zásluhy/zaslúžene* atď.).

Diskusia k vstupným príhovorom sa týkala rozličných jednotlivostí aj všeobecných otázok. Dosť podrobne sa v nej hovorilo o možnosti používať

zastarané slová v novinovej publicistike, o bohemizmoch a anglicizmoch v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny, o jazykovom zákone, o perspektívach slovenčiny a iných národných jazykov tzv. malých národov v období integrácie Európy a ostatného sveta, ako aj o ďalších témach. Redaktori denníka Práca sa na besede ukázali ako solídne informovaní o základných otázkach jazykovej kultúry. Osobitne treba oceniť to, že práve redaktori novín vychádzajúcich vo vysokom náklade prejavili záujem o rozhovor s jazykovedcami, že v zmenených spoločenských podmienkach ako prví nadviazali na tradíciu besied o slovenčine živých najmä koncom šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov.

Ivan Masár

Horovov Zemplín 1990

K recitátorským podujatiam celoslovenského rázu patrí už niekoľko rokov aj *Horovov Zemplín* – súťažná prehliadka v prednese poézie súčasných slovenských autorov, ktorá sa koná každoročne v polovici novembra v Michalovciach. Dva dni na sklonku týždňa patria v Michalovciach recitátorom súťažiacim v prednese poézie, pedagógom slovenčinárom, pre ktorých sa takmer pravidelne usporadúvajú odborné semináre o umeleckom prednese, a všetkým priateľom literatúry, pre ktorých sú pripravené besedy s pozvanými autormi – básnikmi i prozaikmi a kultúrne večery, na ktorých sa takisto už tradične predstavujú profesionálni umelci. Tento rok to bola napríklad herečka Ida Rapaičová a spevák Ondrej Malachovský. K súťaži v umeleckom prednese sa v posledných troch rokoch pričlenila aj súťaž vo vlastnej tvorbe, takže prizvaní spisovatelia sa v súčasnosti venujú nielen besedám v michalovských stredných školách a s verejnosťou, ale aj porotcovskej činnosti.

Minuloročný 14. ročník Horovovho Zemplína (HZ) sa konal 15. a 16. novembra, no aj napriek dobrej organizačnej príprave bola na podujatí omnoho skromnejšia účasť verejnosti i recitátorov ako po iné roky. Je to však všeobecnejší jav, pretože znížený záujem o súťažné recitovanie i zníženú úroveň prednesov zaznamenali tento rok aj iné recitačné súťaže – Akademický Prešov aj Hviezdoslavov Kubín.

Zo štyroch kategórií súťažiacich (IV. A – stredoškoláci, IV. B – žiaci stredných odborných učilíšť, V. A. – vysokoškoláci, V. B – pracujúci) nebola V. A kategória na HZ zastúpená. Vysokoškoláci, ktorí vždy predstavovali na tejto prehliadke najsilnejšiu a recitátorsky najvyspelejšiu kategóriu, sa na nej tento rok nezúčastnili – okrem jedného zástupcu, ktorý „dobehol" na poslednú chvíľu a na záverečnom stretnutí recitátorov s porotou nesúťažne predniesol vlastné verše.

Slabo čo do počtu i kvality prednesov bola zastúpená aj kategória pracujúcich. Zato vo IV. A a B kategórii si publikum mohlo vypočuť dosť prednesov zaujímavých dramaturgicky aj interpretačne. Prekvapili najmä stredoškoláci, ktorí v porovnaní s inými ročníkmi ukázali väčšiu samostatnosť vo výbere textov i schopnosť vlastného čítania, resp. analýzy poézie. Do úzadia ustúpilo recitovanie o domove, vojne, mieri, prírode a iné často školou nalinajkované, agitačné témy, ktoré boli v tejto kategórii na predchádzajúcich ročníkoch rozšírené. Týmto zistením nechceme povedať, že by sa recitátori mali striktne vyhýbať takejto poézii, mali by sa však vyhýbať umelecky a myšlienkovo nehodnotnej poézii; takej sa totiž za spomínané témy podarilo ukryť dosť. Preto je omnoho sympatickejšie, že si mladí vybrali namiesto „všestranných" tém poéziu blízku ich vnútorným problémom, hovoriacu o ich životnom pocite, ktorý svedčí o bezradnosti, ale aj o objavovaní zabudnutých právd, o provokácii, póze, ale aj o pokore, o rachote a kriku, ale aj o tichu v ľudskom vnútre. Pokus o generačnú výpoveď zaznel predovšetkým prostredníctvom mladých slovenských autorov – I. Koleniča, E. Grocha, T. Lehenovej, J. Urbana, v prevahe však zostala stredná generácia – Štrasser, Peteraj, Hevier a nechýbali ani „klasici" – Válek, Rúfus, pričom interpretácia ich poézie v ničom neprekročila doterajšie recitátorské spôsoby jej stvárnenia.

Časť poroty a väčšinu recitátorov (ako vysvitlo z diskusie) najviac zaujala interpretácia výberu poézie z druhej zbierky Ivana Koleniča *Rock and roll* v podaní žiaka košického konzervatória P. Szöllosa. Koleničove verše sú možno pre niekoho prismelé, provokujúce a drsné, v každom prípade však netradičné, slobodné, bez pretvárky a aj interpretačne lákavé. P. Szöllos síce nevyužil experimentálny priestor tejto poézie, ani jej agresívny či exhibicionistický rozmer, aký sa jej pripisuje, no aj napriek tomu jeho komorný, zvnútornený prejav, ktorý mohol pôsobiť vo vzťahu k poézii kontrapunkticky, bolo možno prijať. Zvýraznil totiž inú stránku, ktorú recitátor vedel v tejto poézii nájsť. Szöllosov prejav odkryl drsnosť, za ktorou sa skrýva potláčaná precitlivenosť, pózu, ktorá zakrýva zmätok a strach, erotiku, ktorá maskuje absenciu citu atď.

Na priblíženie „myšlienkového a citového sveta" mladého človeka sa podujala aj M. Tejová z Michaloviec prostredníctvom dvoch básní z debutu Erika Grocha *Súkromné hodiny smútku.* Zaujímavý výber (básne *Balada o ľuďoch a zvieratách* a *Toto je správa o Vladovi*) oslabila nedostatočne zvládnutá interpretácia, ktorá posunula tento prednes za prednesy skúsenejších a suverénnejších recitátorov, napr. H. Šromovskej (recitovala slovenský preklad Seiferta *Stratený raj*), D. Petrilákovej (recitovala montáž z básní K. Peteraja) či R. Kobezdu (recitoval báseň J. Štrassera *Záznam*).

Také je teda naše stručné obzretie sa za Horovovým Zemplínom 1990. Aký bude 15. ročník a či vôbec bude? Prognózovanie je v tomto smere

ťažké. Aké budú recitátorské stretnutia – súťažné či nesúťažné, aká bude ich úroveň a kde sa bude uberať umelecký prednes, to ukážu budúce prehliadky, či už v Prešove, Kubíne alebo v Michalovciach.

Ingrid Hrubaničová

Historická encyklopédia Šariša

(ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Šariša. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1990. 513 s.)

Rozsiahla, vyše päťstostranová monografia F. Uličného zaujme čitateľov predovšetkým svojím obsahom, ale aj formou, jazykovým stvárnením. Zámerom autora je podať výsledky výskumu a „historickú rekonštrukciu vývoja kontinuálneho osídlenia územia Šariša od včasnohistorického obdobia do začiatku 17. storočia" (s. 5). Treba dodať, že zahrnuje obdobie od 4.–5. stor. do 17. storočia.

Z jazykového hľadiska zaujme predovšetkým kompozícia celej monografie, jej makroštruktúra. Medzi dve hraničné kapitoly *Úvod* (3–12) a *Záver* (463–479), ktoré majú výkladový ráz a sú doplnené poznámkami, sú zaradené v podobe encyklopedických hesiel výklady o jednotlivých sídliskách, a to o takých, ktoré jestvujú aj dnes, ale aj o takých, ktoré už zanikli alebo o ktorých niet presnejších vedomostí.

Takéto encyklopedické heslá majú, prirodzene, pomerne jednoduchú stavbu. Možno ju ukázať napr. na hesle *Sokoľ*.

V prvom odseku, vlastne v prvej vete, sa uvádza lokalizácia: *Sokoľ leží medzi východnými svahmi Slovenského rudohoria, v západnej časti doliny Hornádu, v nadmorskej výške okolo 250 m* (s. 287).

Potom sa v jednotlivých odsekoch komentujú zápisy zachované v dokumentoch: *Prvá správa, ktorá menovite uvádza túto dedinu, je v listine kráľa Žigmunda z roku 1423 o darovaní majetku hradného panstva Sokoľ šľachticom z Pavloviec nad Uhom* (s. 287)... *V písomnostiach z 15.–16. storočia vyskytuje sa pod názvom Zakolya, Szokolya, ktorý bol maďarizovanou podobou pôvodného slovenského názvu Sokoľ*... *Dedina Sokoľ jestvovala skôr, ako južne od nej na základe rozhodnutia kráľa postavili kostol.*

V ďalších odsekoch sa opisuje sociálna štruktúra obyvateľstva, veľkosť obce meraná daňou od istého počtu brán a v závere sa sleduje vývoj do 17. storočia.

Pretože pri dedine Sokoľ bol aj hrad, v osobitnom dodatku sa osvetľujú jeho dejiny, majitelia a zánik.

Podobnú stavbu majú aj heslá ako *Petrovany, Lipany*. Od takejto výstavby sa však odchyľujú výklady o obciach, ktoré nemožno presne situovať

alebo ktoré zanikli. Napr. výklad o dedine *Pechfalva* sa začína konštatovaním, že v doline strednej Delne žili zemania, ktorí mali priezvisko *Pez, Pech.* O dedine *Pelch* sa zasa konštatuje, že najstaršia správa o nej vznikla v roku 1361 pri vyšetrovaní zbojstva spáchaného tunajším šoltýsom (richtárom) Hankom. Je však zaujímavé, že pokus o lokalizáciu je spravidla na konci hesla. Napr. takto: *Vzhľadom na skutočnosť, že zemania Péchovci občas použili v predikáte aj názov Alsodelne, resp. Delne, možno usúdiť, že osada Pechfalva ležala pri Dubovej Vsi, prípadne Kokošovciach.* Alebo o osade *Pelch* sa na konci hesla hovorí: *Z uvedených zistení vyplýva, že dedina Pelch jestvovala v druhej polovici 14. storočia a že sídlisko ležalo pri Lipovciach.*

Prirodzene, historická práca sa nezaobíde bez odkazov na zistenia iných bádateľov, ale najmä bez uvádzania dokladov. V Uličného monografii sa táto požiadavka rieši tak, že v texte encyklopedických hesiel – aby sa nenarušila súvislosť výkladu – sa uvádzajú čísla poznámok a v osobitnej kapitole *Poznámky* sa potom citujú potrebné materiály. V skúmanom hesle *Sokoľ* sa napr. odkazuje na Maďarský štátny archív (MOL), ale aj na autorov ako Varsik, Sedlák, Wagner. Uvádzajú sa tu nielen príslušné bibliografické údaje, ale aj faktické poznámky k mienke citovaných autorov, ale najmä latinské citáty z príslušných miest. Napr. v poznámke 2987 sa uvádza *MOL LL 11 422 „simul cum possesionibus seu villis Zakolya".* Z tohto príkladu vidieť, že na rozdiel od textu encyklopedických hesiel, ktoré majú výkladový ráz, v poznámkach sa pracuje bežnou historiografickou technikou. Aj z faktu, že latinské citáty sa neprekladajú, vidieť, že text poznámok je určený historikom. Treba však poznamenať, že preklad by nemusel byť jednoznačný, lebo napr. v tomto texte *villa* môže byť „dedina, prípadne osada" a *possesio* môže byť „pozemkový majetok jednej alebo viacerých dedín, teda panstvo, prípadne len časť dediny". Takto sa vysvetľujú tieto slová v úvode k Uličného práci.

Základným výrazovým prostriedkom v encyklopedických heslách sú vysvetľovacie a argumentačné výpovedné akty: po výklade o obsahu listiny sa uvádza záver. Napr. na s. 250 sa píše: *Najstaršia písomná správa o Prešove je v listine kráľa Bela IV. z roku 1247. Kráľ vtedy potvrdil cistercitom* (mala tu byť podoba *cisterciánom* – J. H.) *vlastníctvo bardejovského majetku, na ktorom sa predtým snažili usadiť Nemci z Prešova, pričom časť majetku zabrali. Z obsahu listiny je zrejmé, že Nemci sídlili v Prešove už pred rokom 1247.* Alebo ďalej: *Z ďalšej listiny kráľa z roku 1248 čerpáme viaceré poznatky o vtedajšom Prešove... Z toho je nepochybné, že jestvoval dávnejšie pred 13. storočím.*

Iný spôsob argumentácie vidieť z tohto príkladu (s. 239): *Ak Plaveč vznikol ako osada Plavcov, strážcov uhorského pohraničia a priľahlej časti krajinskej cesty vedúcej do Poľska, potom v blízkom susedstve museli jestvovať staršie slovenské dediny.*

Iný argumentačný postup nadväzuje na rozprávanie udalosti, na typický

naratívny výpovedný akt. Aspoň jeden príklad: *Šľachtic Filip Druget v roku 1325 uzavrel s Mikulášom, šoltýsom v Lačnove (pri Krivanoch), dohodu, podľa ktorej sa Mikuláš podujal zorganizovať vznik novej dediny v údolí Plavnického potoka, za čo sa stal Mikuláš šoltýsom vo vzniknutej dedine... Novej dedine poskytol Filip Druget časť údolia Plavnického potoka, dovtedy zväčša zalesneného, ale aj lúku pri ľavom brehu Popradu oproti Plavnickému potoku.*

Slovenský názov potoka Plavnica, lúka pri ľavom brehu Popradu dokazujú, že nová dedina v údolí Plavnického potoka nevznikla ako prvá dedina v údolí Plavnického potoka vôbec. Sídlisko založené podľa zakupného práva malo oživiť alebo zväčšiť jestvujúcu alebo čiastočne opustenú dedinu v údolí Plavnického potoka. Staršou dedinou v údolí Plavnického potoka bola nepochybne Plavnica.

Treba upozorniť na opakovanie názvu *Plavnický potok*, resp. spojenie *v údolí Plavnického potoka*. Narúša sa tým síce plynulosť rozprávania, ale z odborného hľadiska je to nevyhnutné kvôli presnosti a jednoznačnosti.

Nemožno tu podrobne analyzovať všetky štylistické a kompozičné postupy F. Uličného. Ale aj z našich niekoľkých ukážok vidieť, že monografia *Dejiny osídlenia Šariša* má svojrázny makroštruktúru, že sa v nej úsilie o prístupné podanie látky spája s úsilím o historickú presnosť. Hoci sa tieto dve úsilia realizujú v dvoch rozličných pásmach práce, encyklopedickom a historickom, predsa v nej treba vidieť jeden celok, ktorý dobre reprezentuje autora i vydavateľstvo.

Ján Horecký

SPYTOVALI STE SA

Chcieť po niekom niečo? – Študentka J. S. z Liptovského Mikuláša nám dosť podráždene napísala, prečo už jazykovedci neurobia niečo, aby sa nepoužívali také väzby, aké sa rozširujú medzi mládežou v škole: *Neviem, čo vlastne mama po mne chce!*, ba aké počúva aj vo verejných prejavoch: *To predsa na nás nemôžu chcieť, aby sme od pôvodného stanoviska ustúpili.*

Študentka dobre vystihla, že ide o väzby slovesa, a to konkrétne slovesa *chcieť*. Iste nemôže vedieť, že tejto veci sa už venovalo veľa pozornosti, najmä v jazykovovýchovných rubrikách, no ako vidieť, nie veľmi úspešne. Podľa nášho názoru najúčinnejší spôsob na odstránenie takýchto rečových kazov majú v rukách učitelia a profesori, ktorí môžu „chytať" žiakov priamo pri čine a upozorňovať na konkrétne chyby.

A teraz k podstate danej chyby, ktorú možno označiť za výsostne gramatickú. Sloveso *chciet'* patrí k tým slovesám, ktoré majú tzv. dvojitú väzbu. To značí, že okrem svojej základnej väzby s akuzatívom *(chciet' niečo)* viaže sa ešte s ďalším predmetom, a to iba s istou predložkou a v istom páde. Tou predložkou je v našom prípade predložka *od* v genitíve: *Čo mama vlastne odo mňa chce?* Alebo: *To predsa od nás nemôžu chciet'!* Podobný stav je aj pri významovo blízkych slovesách typu *žiadať, vyžadovať, vymáhať, vynútiť, vymámiť, vylákať,* kde po prvej väzbe s akuzatívom *(žiadať, vymáhať niečo,* napr. *súhlas, priznanie)* nasleduje druhá väzba s predložkou *od* (v gramatike sa hovorí pri tejto predložke o význame pôvodcu, pôvodu): *žiadať, vymáhať súhlas, priznanie od niekoho.* Môžeme uzavrieť, že väzba *žiadať, vymáhať niečo „na niekom",* ktorú dakedy začujeme v menej kultivovaných prejavoch, je rovnako chybná ako väzba *„chciet' niečo po niekom"* alebo *„na niekom".*

Napokon treba ešte zdôrazniť, že väzby slovies sú výsledkom dlhého vývinu jazyka a neslobodno ich ľubovoľne zamieňať. Napokon aj skupina slovies s významom blízkym slovesu *chciet',* ako napr. *považovať', žiadať', vymáhať', vynútiť', vylákať'* atď., má okrem predmetu v akuzatíve druhú väzbu s predložkou *od: chciet' sľub od niekoho, vymáhať priznanie od niekoho, vynútiť si súhlas od niekoho.*

Mária Pisárčiková

Pácované či pacované mäso? – G. M. z Bratislavy: „Chcela by som vedieť, ako sa má písať a vyslovovať sloveso utvorené od podstatného mena *pác* (nálev na úpravu mäsa): *pacovať* či *pácovať* a ako sa volá mäso naložené v páci: *pacované* či *pácované mäso.* Ide mi teda o to, či uvedené slová treba vyslovovať a písať s krátkym *a* alebo s dlhým *á.*"

Na položenú otázku by sme mohli odpovedať celkom stručne odkazom na základné lexikografické príručky, ako sú Slovník slovenského jazyka (zv. 3, 1963) či Krátky slovník slovenského jazyka (2. vyd. 1989). V obidvoch slovníkoch sa sloveso, o ktoré nám ide, uvádza s krátkym *a,* teda *pacovať,* a rovnako aj slovo *pacovaný.* No ukazuje sa, že vec nie je až taká jednoznačná. V lexikálnej kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sme našli niekoľko dokladov na uvedené slová. Je zaujímavé, že kým v starších dokladoch (najmä zo štyridsiatych rokov) sa sloveso *pacovať,* resp. prídavné meno *pacovaný* píše s krátkym *a,* v novších dokladoch sa píše dlhé *á,* teda *pácovať, pácovaný,* napr.: *...nevedel odolať jej osím hniezdam so sekaným kandizovaným ovocím a pácovanému smčiemu chrbtu* (Johanides, 1985). – *Do jedálneho lístka zaradiť veľa zeleniny, jogurty, celozrnný chlieb, vylúčiť alkohol, čokoládu, pácované a korenisté mäsá* (Večerník, 1990). Aj pri malom prieskume, ktorý sme urobili, väčšina opýtaných vyslovila v uvedených slovách dlhé *á.*

Písanie a vyslovovanie slovesa *pácovať* a prídavného mena *pácovaný* s dlhým *á* napriek kodifikácii v slovníkoch s krátkym *a* je ovplyvnené tým, že v základovom podstatnom mene sa vždy písalo a vyslovovalo dlhé *á*, teda *pác*. Takto toto podstatné meno zaznačujú aj citované slovníky. Pozreli sme sa aj do starších slovníkových prác. V Kálalovom Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí (1924) sa uvádza iba podstatné meno *pác*, no v Tvrdého Slovenskom frazeologickom slovníku (1933) je aj podstatné meno *pác*, aj sloveso *pácovať*, pričom sa toto sloveso uvádza s dlhým *á*. Z novších slovníkov podoby *pácovať/pácovaný* s dlhým *á* uvádzajú M. Ivanová–Šaligová a Z. Maníková v Slovníku cudzích slov (1979).

Z toho, čo sme tu uviedli, môžeme usudzovať, že sloveso *pácovať*, resp. prídavné meno *pácovaný* sa nielen v súčasnosti, ale aj v minulosti vyslovovali a písali aj s dlhým *á*. Keďže sa však pri tvorení slovies príponou *-ovať* od podstatných mien cudzieho pôvodu, v ktorých sa odvodzovací základ končí na dlhú samohlásku, táto samohláska neskracuje (porov. *betónovať, fázovať, flámovať, krupónovať, ozónovať, šablónovať, špásovať, vagónovať*), nevidíme dôvod, aby sa skracovala v slovese *pácovať*. A tak je odôvodnené zmeniť doterajšiu kodifikáciu a sloveso *pácovať* vyslovovať a písať dôsledne s dlhou samohláskou *á*. Rovnako s dlhým *á* sa bude vyslovovať a písať aj prídavné meno *pácovaný*. V takejto podobe sa sloveso *pácovať* uvádza aj v najnovšej pravopisnej príručke, v Pravidlách slovenského pravopisu (1991).

Na záver ešte treba uviesť, že sloveso *pácovať*, ako aj podstatné meno *pác* majú štylistický príznak hovorovosti, a že podstatné meno *pác* je nemeckého pôvodu (z nemec. *e Beize* = moridlo, marináda). V slovenských kuchárskych knihách sa v súvislosti s prípravou mäsa, najmä diviny, uprednostňuje výraz *moridlo*, resp. sloveso *moriť*.

Matej Považaj

Veterinárny a veterinársky. – Pracovníci Štátnej veterinárnej správy v Bratislave nás žiadali vysvetliť významový rozdiel medzi prídavnými menami *veterinárny, veterinársky*, ako aj zaujať stanovisko k podobe *veterinárny*, ktorú pokladajú za prevzatie z češtiny.

Začneme stanoviskom k podobe *veterinárny*. V nijakom prípade ju nemožno pokladať za prevzatie z češtiny a v dôsledku toho odmietať či kvalifikovať ako nesprávnu. Podobu *veterinárny* dávame do spojitosti s latinským prídavným menom *veterinarius*, ktoré má význam „týkajúci sa zdravotnej starostlivosti o zvieratá" (porov. Kábrt, J. st. – Kábrt, J. ml.: Lexicon medicum. Praha Avicenum, 1988, s. 618). Od tohto latinského prídavného mena je celkom pravidelne utvorená domácou príponou *-ný/-ny* podobne ako mnohé iné adjektíva prevzaté z latinčiny (porov. *elementarius – elementárny, agrarius – agrárny, vesicularis – vezikulárny, nuclearis – nukleárny*). Koniec koncov

adjektívum *veterinárny* zachytávajú aj dostupné jazykové príručky – slovníky cudzích slov, pravidlá pravopisu vrátane pravopisnej príručky pre školy a napokon Slovník slovenského jazyka a Krátky slovník slovenského jazyka. Obidva slovníky uvádzajú popri sebe podobu *veterinárny* aj *veterinársky*, t. j. chápu ich ako rovnoznačné. Pravda, príklady *veterinárska fakulta, veterinársky pracovník, veterinársky ošetrovateľ*, ale *veterinárna ošetrovňa* (pozri Slovník slovenského jazyka 5, s. 75) zároveň naznačujú, že jestvuje ich spájateľnosť s vymedzeným okruhom podstatných mien. Dokladový materiál v slovníkovej kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV teda potvrdzuje opodstatnenosť spracovania adjektív *veterinárny, veterinársky* ako rovnoznačných, keďže obidve adjektíva sa spájajú s názvami osôb *(veterinárny technik, psychiater; veterinársky lekár, ošetrovateľ, pracovník)*, s názvami inštitúcií *(veterinárna škola, stanica, veterinárny ústav, veterinárne zariadenie; veterinársky inštitút, ústav)*, s názvami miesta *(veterinárna lekáreň, veterinárska ošetrovňa)* a s ďalšími rozličnými názvami *(veterinárne vyšetrenie, opatrenie; veterinárske opatrenie)*. Iba podoba *veterinárny* sa v lístkovom materiáli vyskytuje v spojeniach so substantívami *ochrana, služba, starostlivosť, dozor, materiál*, podoba *veterinársky* zasa v spojeniach so substantívami *medicína, predpisy*.

Už sa konštatovalo, že *veterinárny* znamená „týkajúci sa zdravotnej starostlivosti o zvieratá". Tento význam však možno prisúdiť aj podobe *veterinársky* ako odvodenine od substaníva *veterinárstvo*, ktorá nemá iba význam „náuka o chorobách zvierat, najmä domácich, a o ich liečení" (tamže), ale aj význam „zdravotná starostlivosť o zvieratá" (porov. Malá encyklopédia zdravia. Bratislava, Obzor, 1971, s. 455). Významová stavba adjektíva *veterinársky* je teda takáto: 1. vzťahujúci sa na veterinára/veterinárku, 2. vzťahujúci sa na veterinárstvo ako vednú disciplínu, 3. vzťahujúci sa na veterinárstvo ako praktickú aplikáciu vednej disciplíny, t. j. na zdravotnú starostlivosť o zvieratá a na všetko, čo s tým súvisí. Najmä v treťom význame možno adjektívum *veterinársky* pokladať za úplné synonymum podoby *veterinárny* a to dovoľuje spájať obidve adjektíva napr. so substantívami *starostlivosť, služba, ochrana* a i.

Dokladový materiál teda ukazuje, že okruhy substantív, s ktorými sa adjektíva *veterinárny, veterinársky* spájajú, sa v značnej miere prekrývajú. Podľa našej mienky by bolo pre prax užitočné, keby sa pri rozhodovaní o použití týchto adjektív v konkrétnych pomenovaniach starostlivejšie zvažovalo, čo je dominantné.

Ak je prvoradou úlohou istej inštitúcie vychovávať veterinárov, t. j. učiť ich veterinárstvo, potom je logické aj komunikačne výhodné použiť adjektívum *veterinársky (veterinárska fakulta)*. Ak je základnou náplňou inej inštitúcie starostlivosť o zdravie zvierat, zabezpečenie ochrany ľudí proti nákaze chorými zvieratami atď., potom je vhodné použiť adjektívum *veterinárny (veterinárna správa)*.

Ivan Masár

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 25, 1991, č. 4. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV a ČSAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Jarmila Macherová. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 90—, jednotlivé čísla Kčs 9—. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, nám. Slobody 6, 817 59 Bratislava. Tlačí Tlačiareň LEV, štát. podnik, Ružomberok v apríli 1991. Rukopis odovzdaný do tlače 17. 1. 1991. Vytlačené v apríli 1991. Registr. zn. F-7050.

Distributed by SLOVART Ltd., nám. Slobody 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P. O. B 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991

Cena Kčs 9,—